

HAL
open science

Το βιολογικό υπόβαθρο των αριστοτελικών παιδοκομικών
συστάσεων περί της κινησιακής αγωγής των μικρών παιδιών
(Πολ., VII 17, 1336a8-39)

Yiannis Panidis

► To cite this version:

Yiannis Panidis. Το βιολογικό υπόβαθρο των αριστοτελικών παιδοκομικών συστάσεων περί της κινησιακής αγωγής των μικρών παιδιών (Πολ., VII 17, 1336a8-39). *Philosophia. Yearbook of the Research Centre for Greek Philosophy at the Academy of Athens*, 2019, 49, pp.167-188. <hal-03018186>

HAL Id: hal-03018186

<https://hal.science/hal-03018186>

Submitted on 30 Nov 2020

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

ΤΟ ΒΙΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΩΝ ΠΑΙΔΟΚΟΜΙΚΩΝ ΣΥΣΤΑΣΕΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΙΝΗΣΙΑΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ (ΠΟΛ., VII 17, 1336A 8-39)

Στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου VII τῶν *Πολιτικῶν* ὁ Ἀριστοτέλης ἐπι-
κεντρώνει τὴν ἀνάλυσή του σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ζητήματα ποὺ ἔχουν νὰ
κάνουν μὲ τις ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ τὴ σύσταση αὐτοῦ ποὺ ὁ ἴδιος
ἀποκαλεῖ *ἀρίστην πολιτείαν*¹. Στὰ κεφάλαια 16-17 τοῦ οἰκείου βιβλίου
τάσσεται ἀνοιχτὰ ὑπὲρ τῆς ἀσκησης ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ κράτους μιᾶς πα-
ραεμβατικῆς πολιτικῆς ἐλέγχου τῶν γάμων καὶ τῶν γεννήσεων, θεωρώντας,
κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ δασκάλου του, ὅτι ἡ τεκνοποίηση θὰ πρέπει νὰ ἀπο-
τελεῖ μιὰ δημόσια ὑπηρεσία τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὴν πόλη τους². Ἡ
ἀναγκαιότητα περὶ τῆς ἐφαρμογῆς μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς (βιο)ἐλέγχου
τῶν γεννήσεων ποὺ ὑπερασπίζεται ὁ Σταγειρίτης εἶναι ἀπόρροια μιᾶς ἐκ

---

* Γιὰ τὰ χωρία τοῦ ἀριστοτελικοῦ *Corpus* στὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ κάνω ἀναφορά ἀκο-
λουθῶ τις παρακάτω συντομογραφίες καὶ ἐκδόσεις: *Πολιτικά: Πολ.* (Ross, Oxford, 1957)·
Περὶ ζώων γενέσεως: ΠΖΓ (DROSSAART-LULOF, Oxford, 1965)· *Περὶ ζώων μορίων: ΠΖΜ*
(LOUIS, Les Belles Lettres, 1956)· *Περὶ ζώων ἱστορίας: ΠΖΙ* (LOUIS, Les Belles Lettres, 1964,
1968, 1969)· *Περὶ νεότητος καὶ γήρατος: Νεότη.*, *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρευσης: Ὑπν.*, *Περὶ*
ἀναπνοῆς: Ἀναπν., *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν: Αἰσθ.* καὶ *Περὶ μακροβιότητος καὶ βρα-*
χυβιότητος: Μακροβ. (Ross, Oxford, 1955)· *Περὶ Ψυχῆς: ΠΨ* (Ross, Oxford, 1961)· *Ρητορι-*
κή: Ρητ. (Ross, Oxford, 1959)· *Μετεωρολογικά: Μετεωρ.* (Fobes, Cambridge, 1919)· *Μετὰ*
τὰ Φυσικά: ΜΦ (Ross, Oxford, 1924)· *Φυσικά: Φυσ.* (Ross, Oxford, 1950)· *Ἠθικά Νικομά-*
χεια: ΗΝ (Bywater, Oxford, 1894)· *Ἠθικά Εὐδήμεια: ΗΕ* (Susemihl, Leipzig, 1884)· *ΨΔ-*
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Προβλήματα: Προβλ. (Bekker, Reimer, 1831).

1. Βλ. P. PELLEGRIN, On the “Platonic” Part of Aristotle’s *Politics*, *Aristotle’s Philosophical Development: Problems and Prospects*, W. Wians (ἐπιμ.), Lanham, MD, Rowman & Littlefield Publishers, 1996, σσ. 349, 351 καὶ 357· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *L’Excellence menacée. Sur la philosophie politique d’Aristote*, Paris, Classiques Garnier, 2017, σ. 389 καὶ σσ. 393-397.

2. Βλ. *Πολ.*, VII 16, 1335b 26-29 (*λειτουργίαν*). Πβ. ΠΛΑΤΩΝΑΣ, *Πολιτεία*, 460e 4-7 (*τί-
πτειν τῇ πόλει*). Γιὰ τὸν ἀριστοτελικὸ κρατικὸ *παρεμβατισμὸ* σὲ ζητήματα γάμων καὶ τε-
κνοποιήσεων, βλ. J. BARNES, *Aristotle: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University
Press, 2000, σ. 130· R. BODÉUS, *Aristote. La justice et la cité, La philosophie d’Aristote*, A.
JAULIN – M.-H. GAUTHIER-MUZELLEC – F. WOLFF – R. BODÉUS (ἐπιμ.), Paris, PUF, 2003, σσ.
407-408· A. DAMEG, *Quand les philosophes voient du rouge. Sang, sélection et hiérarchie chez*
Platon et Aristote. L’Antiquité écarlate. Le sang des Anciens, L. BODIΟΥ – V. MEHL (ἐπιμ.),
Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2017, σ. 170.

τῶν θεμελιωδῶν θέσεων τῆς πολιτικῆς του ὄντολογίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ *ἄνθρωποι καὶ ἡ γῶρα* (ἡ ἐδαφικὴ ἐπικράτεια) ἀποτελοῦν τὴν *οἰκείαν ὕλην* ἑνὸς νομοθέτη ἢ μὲ βᾶσιν τὴ θεωρία του περὶ τῶν τεσσάρων αἰτίων, συνιστοῦν τὸ ὑλικὸ αἶτιο γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς πόλης³. Εἶναι προφανές ὅτι γιὰ νὰ καταφέρει ἕνας νομοθέτης, τὸ ποιητικὸ αἶτιο τῆς πόλης, νὰ οἰκοδομήσῃ τὴν ἀρίστην πολιτείαν ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι νὰ διαθέτῃ τὴν *ἀρίστην οἰκείαν ὕλην*⁴, πράγμα τὸ ὁποῖο σὲ ὅτι ἔχει νὰ κάνει μὲ ἐκεῖνο τὸ κομμάτι τῆς ὕλης του ποῦ ἀφορᾷ τοὺς ἀνθρώπους προϋποθέτει ἀπὸ μέρους του τὸ νὰ συμβάλλῃ μὲ τὸ ἔργο του ἔτσι ὥστε αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι νὰ εἶναι προικισμένοι μὲ τὶς καλύτερες δυνατὲς φυσικὲς ποιότητες.

Πρὸς ἐπίτευξη ἑνὸς τέτοιου σκοποῦ, ὁ Ἀριστοτέλης συστήνει στὸν νομοθέτη νὰ προχωρήσῃ στὴ θεσμοθέτηση μιᾶς δέσμης νόμων εὐγονικοῦ χαρακτήρα⁵, πρωταρχικὸς σκοπὸς τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ νὰ διασφαλίζουσιν ὅτι οἱ τεκνοποιήσεις ποῦ θὰ λαμβάνουν χώρα στὸ ἔσωτερο τῆς πόλης θὰ ὀδηγοῦν στὴ γέννηση καὶ τὴν ἀνατροφή αὐτοῦ ποῦ ὁ φιλόσοφος ἀποκαλεῖ *τέλεια κατὰ τὸ ποιὸν* παιδιά, δηλαδὴ παιδιῶν ποῦ θὰ διαθέτουν τὰ σωματικὰ ἀγαθὰ μὲ πρῶτο καὶ κύριο τὸ σπουδαιότερο ἐξ αὐτῶν, ἐκεῖνο τῆς ὑγείας⁶. Τὸ πρόγραμμα εὐγονικῆς πολιτικῆς ποῦ

3. Βλ. *Πολ.*, VII 4, 1325b 33-1326a 8. Τὰ ὑπόλοιπα αἶτια εἶναι: i) *ποιητικὸ* αἶτιο ὁ νομοθέτης, ii) *μορφικὸ* αἶτιο τὸ πολίτευμα/πολιτεία, καὶ iii) *τελικὸ* αἶτιο τὸ πρακτὸν ἀγαθὸ ἢ ἡ εὐδαιμονία. Βλ. σχετικὰ F. D. MILLER, *Aristotelian Statecraft and Modern Politics*, *Aristotle's Politics Today*, L. E. GOODMAN – R. B. TALISSE (ἐπιμ.), Albany, State University of New York Press, 2007, σσ. 14-15· C. D. C. REEVE, *The Naturalness of the Polis in Aristotle*, *A Companion to Aristotle*, G. ANAGNOSTOPOULOS (ἐπιμ.), Malden, Blackwell Publishing, 2009, σσ. 512 καὶ 517-518· F. WOLF, *Aristote et la Politique*, *La Philosophie d'Aristote*, A. JAULIN – M.-H. GAUTHIER-MUZELLE – F. WOLF – R. BODÉUS (ἐπιμ.), Paris, PUF, 2003, σσ. 240-242.

4. Βλ. R. G. MUGGAN, *Aristotle's Political Theory: An Introduction for Students of Political Theory*, Oxford, Oxford University Press, 1977, σ. 90· J. CHUSKA, *Aristotle's Best Regime: A Reading of Aristotle's Politics VII.1-10*, Maryland, University Press of America, 2000, σ. 61· M. LEUNISSEN, "Becoming good starts with nature": Aristotle on the Moral Advantages and the Heritability of Good Natural Character, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, XLIV, 2013, σ. 102.

5. Πὰ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τάσσεται ὑπὲρ τῆς θεσμοθέτησης νόμων ποῦ θὰ ρυθμίζουσιν τὰ περὶ γάμων καὶ τεκνοποιήσεων, βλ. G. E. R. LLOYD, *Aristotle: The Growth and Structure of his Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, σ. 259· J. BARNES, *Aristotle and Political Liberty*, *Aristoteles' "Politik". Akten des XI. Symposium Aristotelicum, Friedrichshafen/Bodensee 25.8 – 3.9. 1987*, G. PATZIG (ἐπιμ.), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1990, σ. 259. Ἀπὸ τὴ μεριά του ὁ D. Lefebvre κάνει λόγο γιὰ «législation sur l'âge du mariage et de la procréation» (D. LEFEBVRE, *La Jument de Pharsale. Retour sur De Generatione Animalium IV 3, Nature et Sagesse. Les rapports entre Physique et Métaphysique dans la tradition aristotélicienne. Recueil de textes en hommage à Pierre Pellegrin*, C. CERAMI (ἐπιμ.), Louvain-La-Neuve, Peeters, 2014, 239, σημ. 91). Ἐὰν δεχθῶμε ὡς ἀληθὴ τὴ λίστα τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη ποῦ παρατίθενται στὸ *Vita Menagiana* (βλ. I. DÜRING, *Aristotle in the Ancient Bibliographical Tradition*, Göteborg, Almqvist & Wiksell, 1957, σσ. 80-89), δὲν ἀποκλείεται οἱ γαμικοὶ νόμοι τῶν κεφαλαίων 16-17 τοῦ VII βιβλίου τῶν *Πολιτικῶν* νὰ ἐμπεριέχονταν, πιθανότατα σὲ μιὰ πῶ ἐπεξεργασμένη μορφή, στὸ μὴ σωζόμενο ἀριστοτελικὸ σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλο *Περὶ συμβίωσης ἀνδρὸς καὶ γυναικός* (N° 165 στὴ συγκεκριμένη λίστα) ἢ *Νόμοι ἀνδρὸς καὶ γαιετῆς* (N° 166).

6. Ὅπως τὸ ἐπισημαίνει ὁ M. DEFOURNY, *Aristote. Études sur la «Politique»*, Paris, Gabriel

υπερασπίζεται ὁ Σταγειρίτης περιλαμβάνει ρυθμίσεις τόσο προληπτικοῦ καθαρὰ χαρακτήρα πού ἔχουν νά κάνουν μέ τὸ προγεννητικὸ καὶ τὸ μεταγεννητικὸ στάδιο καὶ ἀφοροῦν γιὰ παράδειγμα στὰ ἡλικιακὰ ὄρια ἔναρξης καὶ παύσης τῶν γάμων καὶ τῶν τεκνοποιήσεων, στή διαιτητικὴ τῶν ἐγκύων, στήν παιδοκομία κ.λπ., ὅσο ὅμως καὶ ρυθμίσεις κατασταλτικοῦ καθαρὰ χαρακτήρα πού ἔχουν νά κάνουν μέ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐφαρμογὴ πρακτικῶν ποσοτικῶν καὶ ποιοτικῶν ἐλέγχου τῶν γεννήσεων ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα ἐκείνες τῆς ἀντισύλληψης, τῆς ἀμβλώσης καὶ τῆς ἀπόθεσης τῶν ἐκ γενετῆς ἀνάπηρων παιδιῶν⁷. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση πού ἔχω ἐπιχειρήσει σὲ προηγούμενες ἐργασίες μου ὀρισμένων ἐκ τῶν προληπτικοῦ χαρακτήρα ἀριστοτελικῶν εὐγονικῶν συστάσεων ἔχω ὀδηγηθεῖ στή θέση ὅτι γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ περιεχομένου τους ὁ φιλόσοφος στηρίζεται σὲ ἀρχές, ἔννοιες καὶ ἐξηγητικὰ σχήματα πού προέρχονται ἀπὸ τὶς βιολογικὲς του πραγματείες⁸. Σκοπὸς μου μέ τὸ παρὸν ἄρθρο εἶναι νά ἐνισχύσω τὴν παραπάνω θέση, ἐπικεντρώνοντας αὐτὴν τὴ φορὰ τὸ ἐνδιαφέρον μου στὸ βιολογικὸ ὑπόβαθρο καὶ τὴ λειτουργία τῶν παιδοκομικῶν ἐκείνων συστάσεων τοῦ κεφαλαίου 17 τοῦ βιβλίου VII τῶν *Πολιτικῶν* πού ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ στήν κλησιακὴ ἀγωγή τῶν μικρῶν παιδιῶν.

Beauchesne et ses Fils, 1932, σ. 148, τὰ σωματικὰ ἀγαθὰ «sont primordialement régis par les lois de la génération». Ὑπενθυμίζω ὅτι στὰ σωματικὰ ἀγαθὰ ἐντάσσονται ἡ *ὕγεια*, τὸ *κάλος*, ἡ *ἰσχὺς*, τὸ *μέγεθος* καὶ ἡ *ἐνέξια* (*Ρητ.*, I 5, 1360b 21-22, 1361b 3-4· *Φυσ.*, VIII 8, 246b 4-8).

7. Πὰ τὶς κατασταλτικοῦ χαρακτήρα ἀριστοτελικὲς εὐγονικὲς συστάσεις, βλ. Y. PANIDIS, Les conditions démographiques de la constitution la *meilleure* chez Aristote ou le contrôle quantitatif de la population, *Φιλοσοφία*, 45, 2015, σσ. 195-221· Τοῦ ΑΥΤΟΥ, L'avortement chez Aristote: un acte mē hōsion, *Revue de Philosophie Ancienne*, XXXIII (1), 2015, σσ. 3-38· Τοῦ ΑΥΤΟΥ, Ἡ πολιτικὴ νομοιοποίηση τῆς ἀπόθεσης τῶν παιδιῶν στὸν Ἀριστοτέλη, *Δευκαλίων*, 30 (1/2), 2013, σσ. 5-35· Τοῦ ΑΥΤΟΥ, L'exposition des enfants difformes chez Aristote: la législation en matière de naissances ou le versant négatif d'un programme eugénique, *Proceedings of the Colloquio Internazionale Interdisciplinaire «Deformitas e diritto. Letture antiche e moderne dell'alterità corporea»*, I. G. MASTROSOSA (ἐπιμ.), Firenze, Università di Firenze - Dipartimento SAGAS, 11 aprile 2019 (ὑπὸ δημοσίευση).

8. Βλ. Y. PANIDIS, Biologie et nomothétique chez Aristote: la formation *théorique* du législateur, *Φιλοσοφία*, 42, 2012, σσ. 163-193· Τοῦ ΑΥΤΟΥ, Le substrat biologique de la recommandation aristotélicienne en matière d'alimentation des nourrissons (*Pol.*, VII 17, 1336a 2-8), *Φιλοσοφία*, 47, 2017, σσ. 120-153. Πὰ περισσότερες λεπτομέρειες ὅσον ἀφορᾷ στὸ ζήτημα τῆς βιολογικῆς θεμελίωσης τοῦ ἀριστοτελικοῦ εὐγονικοῦ προγράμματος, βλ. Γ. ΠΑΝΙΑΔΗΣ, *Ἀριστοτέλης καὶ Εὐγονική: ἔρευνα γιὰ τὴ σχέση Βιολογίας καὶ Πολιτικῆς στήν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμῆμα Φιλοσοφικῶν καὶ Κοινωνικῶν Σπουδῶν, 2019, σσ. 65-196. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι μέ ἐξαιρέση τὴ M. LEUNISSEN (*Becoming... ἔνθ' ἀν.*, σσ. 101-111), ἡ ὁποία ἔχει πράγματι ἐπιχειρήσει νά δείξει ὅτι τὸ αἰτιολογικὸ ὑπόβαθρο (causal background) τῶν εὐγονικῶν συστάσεων τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκεται στὶς βιολογικὲς του πραγματείες, οἱ ὑπόλοιπες λιγοστὲς μελέτες πού ἀσχολοῦνται μέ τὸ ζήτημα τῆς εὐγονικῆς στήν Ἀρχαιότητα περιορίζονται ἀπλῶς σὲ μιὰ συνοπτικὴ καὶ ἀκρῶς περιγραφικὴ παρουσίαση τῶν ἀριστοτελικῶν εὐγονικῶν ἀντιλήψεων, βλ. A. G. ROPER, *Ancient Eugenics*, Oxford, 1913, σσ. 60-70· M. M. ΜΩΥΣΣΙΔΗΣ, *Εὐγονικὴ καὶ Παιδοκομία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Παιδοκομίας*, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ τυπογραφεῖου Κ. Γ. Μακρίδου καὶ Ἱ. Λ. Ἀλευροπούλου, 1925, σσ. 8-11, 16,

1. κινήσεις ὅσας ἐνδέχεται ποιῆσθαι: μιὰ κινήσιακὴ ἀγωγή πρόληψης κατὰ τῶν σωματικῶν παραιομορφώσεων

Ἐὰν θέλαμε νὰ σχηματοποιήσουμε τὶς ἐν λόγῳ παιδοκομικὲς συστάσεις, τέσσερις τὸν ἀριθμὸ, μὲ ἄξονα τὴν τριπλὴ ἀριστοτελικὴ ὑποδιαίρεση τῶν παιδιῶν ποὺ συνθέτουν τὴν πρώτη ἡλικιακὴ κατηγορία (ἕως 7 χρόνων)⁹, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ δύο πρώτες ἀναφέρονται κατὰ κύριο λόγο στὰ παιδιά ἡλικίας ἕως δύο περιπτῶν χρόνων καὶ οἱ δύο ἐπόμενες στὰ παιδιά ἡλικίας δύο ἕως πέντε χρόνων. Κοινὸς τόπος καὶ τῶν τεσσάρων αὐτῶν συστάσεων εἶναι τὸ *συμφέρον* (*συμφέρει*) τῶν μικρῶν παιδιῶν καὶ πῶς συγκεκριμένα αὐτὸ ποὺ θὰ ὠφελοῦσε τὴν ὑγίη σωματικὴ τους ἀνάπτυξη. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ἐξ αὐτῶν, οἱ γονεῖς τῆς *ἀρίστης πολιτείας* θὰ πρέπει νὰ ὑποβάλλουν τὰ παιδιά τους μονάχα σὲ ὅσες κινήσεις αὐτὰ εἶναι σὲ θέση, λόγω ἀκριβῶς τῆς ἡλικίας τους, νὰ ἀνταποκριθοῦν (*κινήσεις ὅσας ἐνδέχεται ποιῆσθαι τηλικούτων*, *Πολ.*, VII 17, 1336a 8-10). Ποῦ ἀκριβῶς ἔγκειται γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ *συμφέρον* τῶν βρεφῶν ἀπὸ μιὰ τέτοια κινήσιακὴ ἀγωγή ποὺ ἀποφεύγει, θὰ λέγαμε, τὴν ὁποιαδήποτε ὑπερβολὴ στὶς σωματικὲς τους κινήσεις; Τὸ νῆμα τῆς ἀπάντησης βρῖσκεται στὴν ἀμέσως ἐπόμενη πρόταση ὅπου ὁ φιλόσοφος, ἀναφερόμενος στὴ συνήθεια κάποιων βαρβαρικῶν ἔθνῶν νὰ χρησιμοποιοῦν μηχανικὰ ὄργανα (*ὄργανοις μηχανικοῖς*) ποὺ διατηροῦν τὴν εὐθύτητα (*ἀστραβές*) τῶν σωμάτων τῶν νεογέννητων παιδιῶν τους, πιθανότατα κάποιον εἶδος ναρθήκων ποὺ συγκρατοῦν τὰ μπράτσα καὶ τὶς γάμπες¹⁰, συσχετί-

20-22, 24 καὶ 28-29· G. BARRAUD, La puériculture et l'eugénisme chez les Grecs, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1, 1954, σσ. 73-74· D. J. GALTON, Greek Theories on Eugenics, *Journal of Medical Ethics*, 24, 1998, σσ. 265-266· A. DAMET, De Sparte à l'île du Soleil. Eugénisme et communauté des enfants dans les utopies de la Grèce ancienne, *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 124 (3), 2017, σσ. 31, 38-39, 44 καὶ 48. Τὸν *εὐγονικὸ* χαρακτήρα τῶν ἀριστοτελικῶν συστάσεων τῶν κεφαλαίων 16-17 τοῦ βιβλίου VII τῶν *Πολιτικῶν* ἐπισημαίνει ἐπίσης ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς μελετητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ: D. W. ROSS, *Aristotle*, London, Methuen, 1964, σ. 268· J. LOMBARD, *Aristote et la médecine: le fait et la cause*, Paris, L'Harmattan, 2004, σ. 104· J. B. MURPHY, Nature, Custom, and Reason as the Explanatory and Practical Principles of Aristotelian Political Science, *Review of Politics*, 64 (3), 2002, σ. 478· C. D. C. REEVE, *Action, Contemplation, and Happiness. An Essay on Aristotle*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2012, σσ. 152-153· A. PREUS, Biomedical Techniques for Influencing Reproduction in the Fourth Century B.C., *Arctura*, 8 (2), 1975, σ. 239· B. ISAAC, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, New Jersey, Princeton University Press, 2006, σσ. 126-127· V. DASEN, Naître et grandir différent dans le monde grec, *Décrypter la différence: lecture archéologique et historique de la place des personnes handicapées dans les communautés du Passé*, V. DELAITRE – R. SALLEM (ἐπιμ.), Paris, 2009, σσ. 57-58.

9. Ὁ Σταγειρίτης (*Πολ.*, VII 17, 1335b 32-35, 1336b 40-1337a 1) ἀκολουθεῖ κατὰ βάση τὴν κυρίαρχη κατὰ τὴν ἐποχὴ του διαίρεση τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου σὲ περιόδους τῶν ἑπτὰ χρόνων (*παιδίον*: ἕως 7 χρόνων, *παῖς*: 7-14 χρόνων, *μεῖραξ* ἢ *μειράκιον*: 14-21 χρόνων, *νεανίσκος* ἢ *νεανίας* ἢ *νέος*: 21-28 χρόνων, *ἀνήρ*: 28-49 χρόνων, *πρεσβύτης*: 49-56 χρόνων, καὶ *γέρων*: 56 χρόνων καὶ ἄνω), ὑποδιακρίνοντας τὴν πρώτη ἡλικιακὴ περίοδο σὲ τρεῖς ἐπιμέρους κατηγορίες: α) νεογέννητα, β) παιδιά ἕως 5 χρόνων, καὶ γ) παιδιά 5 ἕως 7 χρόνων. Βλ. συσχετῶντα Ἰ. ΠΑΝΙΑΙΣ, *Le substrat...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 122-123, σσημ. 5.

10. Βλ. J. TRICOT, *Aristote. La Politique*, Nouvelle Traduction avec Introduction, Notes et

ζει εὐθέως τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐν λόγῳ πρακτικῆς μὲ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ κινδύνου *παραμόρφωσης* κάποιου ἀπὸ τὰ σωματικά τους μέλη λόγω ἀκριβῶς τῆς ἀπαλότητος αὐτῶν τῶν τελευταίων (*πρὸς δὲ τὸ μὴ διαστρέφεσθαι τὰ μέλη δι' ἀπαλότητα*)¹¹.

Οὐδείς θὰ ἀμφισβητοῦσε ὅτι ἡ ἀπαλότητα γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ φιλόσοφος ἀποτελεῖ ποιοτικὸ γνώρισμα τῆς ὀργανικῆς κατάστασης τῶν σωματικῶν μελῶν τῶν νεογέννητων παιδιῶν καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῶν ὀστέων τους. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐπειδὴ τὰ νεογέννητα παιδιά διανύουν τὴν πολλὴ πρῶμῃ ἀκόμη φάση τῆς σωματικῆς τους ἀνάπτυξης, αὐτὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ σύσταση τῶν ὀστέων τους νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀρκετὰ χαμηλὸ βαθμὸ πυκνότητος καὶ ἄρα σκληρότητας, γεγονός πού καθιστᾷ τὰ ὀστά τους ἀπαλά, δηλαδή μαλακὰ καὶ εὐκαμπτα¹². Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ὁποιαδήποτε κίνηση –καὶ κυρίως ἡ ἐπαναλαμβανόμενη ἢ καθημερινὴ κίνηση– τῆς ὁποίας ἡ ἰσχὺς ὑπερβαίνει τὰ φυσιολογικά ὄρια τῆς ἰσχύος πού θὰ μπορούσε νὰ ἀντέξει ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση τῆς σύστασης τῶν ὀστέων τους, ἐνέχει τὸν σοβαρὸ κίνδυνο τῆς παραμόρφωσης (*διαστρέφεσθαι*) αὐτῶν τῶν τελευταίων¹³. Ἐάν, μάλιστα, δώσουμε βάση καὶ σὲ ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸ *Περὶ ζώων γενέσεως*, τότε στὰ ποιοτικὰ γνωρίσματα τῶν ὀστέων (ἢ τῶν μελῶν) τῶν νεογέννητων παιδιῶν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπαλότητα θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ συγκαταριθμήσουμε καὶ τὴν ἀσθενικότητα (*ἀσθένειαν*), ὅποτε στὴν περίπτωση αὐτῆ δίπλα στὸν κίνδυνο τῆς παραμόρφωσής τους θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ προσθέσουμε κι ἐκεῖνον τῆς εὐθραυστότητάς τους (*εὐφθαρτον*)¹⁴. Θὰ

Index par J. Tricot, Paris, Vrin, 1970, σ. 545, σημ. 2. Κατὰ τὸν J. BARTHÉLEMY SAINT HILAIRE (*Politique d'Aristote*, Traduite en français d'après le texte collationné sur les manuscrits et les éditions principales par J. Barthélemy Saint Hilaire, Paris, Librairie Philosophique De Ladrangue, MDCCCLXXIV, σσ. 257-258, σχόλιο στὴν §2), ἡ ἔκφραση «*ὀργάνοις μηχανικοῖς*» ἀποτελεῖ «la première trace d'orthopédie que puisse citer l'histoire de la médecine».

11. Βλ. *Πολ.*, VII 17, 1336a 10-12. Πβ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περὶ παίδων ἀγωγῆς*, 3.E.2-5 (ὥσπερ γὰρ τὰ μέλη τοῦ σώματος εὐθέως ἀπὸ γενέσεως πλάττειν τῶν τέκνων ἀναγκαῖόν ἐστιν, ἵνα ταῦτ' ὀρθὰ καὶ ἀστραβῆ φύηται).

12. Ὅπως τὸ ἐπισημαίνει ἡ V. DASEN, (*Des nourrices grecques à Rome?*, *Paedagogica Historica*, 46 (6), 2010, σ. 701), καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητος «le nouveau-né est défini comme un être à la fois neuf et inachevé, faible et impuissant. La métaphore de la cire décrit la malléabilité de son petit corps régi par le chaud et l'humide. *Non seulement sa chair, mais ses os sont mous*. Cette conception du corps enfantin amène à procéder dès la naissance à toute une série de soins qui vont perdurer jusqu'au XXème siècle» (ὑπογράμμιση δική μου). Βλ. ἐπίσης, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity, A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, B. RAWSON (ἐπιμ.), Chichester, Wiley-Blackwell, 2011, σ. 293.

13. Πβ. *Προβ.*, X 41, 895a 20-24 (διὰ τὴν ἀπαλότητα οἷν θάπτον πηροῦνται ἐν τῇ κνήσει).

14. *ΠΖΓ*, IV 6, 775a 4-9: *Γίνεται δὲ ἀνάπηρα μᾶλλον ἐν τοῖς ἀνθρώποις τὰ ἄρρενα τῶν θηλέων, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις οὐθὲν μᾶλλον. αἴτιον δ' ὅτι ἐν τοῖς ἀνθρώποις πολλὴ διαφέρει τὸ ἄρρεν τοῦ θήλεος τῇ θερμότητι τῆς φύσεως, διὸ κνητικώτερά ἐστι κνούμενα τὰ ἄρρενα τῶν θηλέων· διὰ δὲ τὸ κνεῖσθαι θραύεται μᾶλλον· εὐφθαρτον γὰρ τὸ νέον διὰ τὴν ἀσθένειαν [στους ἀνθρώπους τὰ περισσότερα ἀνάπηρα παιδιά πού γεννιοῦνται εἶναι ἀρσενικά παρὰ θηλυκά, ἐν δὲ τοῖς ὑπόλοιπα ζῶα δὲν ὑπερισχέει κάποιο φύλο. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι στους ἀνθρώπους τὸ ἀρσενικὸ διαφέρει πολλὴ ἀπὸ τὸ θηλυκὸ ὡς πρὸς τὴ φυσικὴ θερμότητα καὶ*

καταλήγαμε, συνεπώς, στο συμπέρασμα ότι όταν ο Άριστοτέλης συστήνει στους γονείς να υποβάλλουν τα νεογέννητα παιδιά τους μονάχα σε όσες κινήσεις αυτά μπορούν να ανταποκριθούν (*κινήσεις όσας ἐνδέχεται ποιείσθαι*), αυτό που έννοει είναι να τα υποβάλλουν μονάχα σε εκείνες τις κινήσεις που ή παρούσα οργανική κατάσταση των σωματικών τους μελών τους επιτρέπει να ανταποκριθούν.

Όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, τὸ συμφέρον τῶν βρεφῶν ἀπὸ μιᾶ τέτοια σύσταση δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διασφαλίζεται ἡ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ὑγιῆς σωματικὴ τους ἀνάπτυξη. Ἐάν, μάλιστα, σταθοῦμε εἰδικὰ στὸν κίνδυνο τῆς παραμόρφωσης τῶν σωματικῶν μελῶν τῶν παιδιῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὴ θέση ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιᾶ σύσταση διαμέσου τῆς ὁποίας ὁ Σταγειρίτης ἐπιχειρεῖ οὐσιαστικὰ νὰ ἀποτρέψει τὸν κίνδυνο κάποιου ἀπὸ τὰ ἐκ γενετῆς ὑγιῆ νεογέννητα παιδιά τῆς ἀρίστης πολιτείας πού ὀραματίζεται νὰ μεταπηδήσει μὲ τὴν ἀρροδο τοῦ χρόνου, ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς κινησιολογικῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ μέρους τῶν γονέων του πού δὲν σέβεται τὴν παρούσα οργανικὴ κατάσταση τῶν σωματικῶν του μελῶν, ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν τέλειων παιδιῶν σὲ ἐκείνη τῶν σκελετικὰ ἢ σωματικὰ παραμορφωμένων παιδιῶν, δηλαδή τῶν ἀτελῶν παιδιῶν. Προκειμένου, λοιπόν, νὰ ἀποτραπῆ ὁ παραπάνω κίνδυνος, ὁ ὁποῖος θὰ ἔθετε σὲ σοβαρὴ δοκιμασία τὸν ἴδιο τὸν εὐγονικὸ σκοπὸ τοῦ γαμικοῦ του προγράμματος, ὁ Άριστοτέλης συμβουλεύει τοὺς μελλοντικούς γονεῖς ὄχι ἄπλὰ καὶ μόνον νὰ εἶναι προσεχτικοὶ μὲ τις κινήσεις τους, ἀλλὰ, συμφωνώντας μὲ τὸν Jean Aubonnet¹⁵, νὰ χρησιμοποιοῦν ἐπίσης, κατὰ τὰ πρότυπα κάποιων βαρβαρικῶν ἔθνῶν, εἰδικούς νάρθηκες πού θὰ συγκρατοῦν τὰ μπράτσα καὶ τις γάμπες τῶν νεογέννητων παιδιῶν τους, ὡς μιᾶ ἐξόχως *προφυλακτικὴ ἢ προληπτικὴ* καθαρὰ κινησιολογικὴ πρακτικὴ ἀπὸ μέρους τους γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ὑγιῆ σωματικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀπογόνων τους¹⁶.

γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὰ ἀρσενικὰ ἔμβρυα εἶναι πιὸ κινητικὰ σὲ σχέση πρὸς τὰ θηλυκὰ· ἐπειδὴ, ὅμως, κινούνται <περισσότερο> τραυματίζονται καὶ περισσότερο· διότι αὐτὸ πὸν εἶναι νέο εἶναι εὐθραστο λόγω τῆς ἀσθενικότητάς του (μτφρ. δική μου)] (ὑπογράμμιση δική μου). Πὰ τὸ ὅτι ἡ θραυστότητα ἀποτελεῖ γνώρισμα τῶν ὀστέων, βλ. ΠΖΓ, II 6, 743b 5 (τὸ δ' ὀστοῦν ξηρὸν καὶ θραυστόν).

15. J. AUBONNET, *Aristote, Politique. Tome III, Première Partie, Livre VII*, Texte établi et traduit par J. Aubonnet, Paris, Les Belles Lettres, 1986, σ. 313, σημ. 13: «Suivant l'usage de certains Barbares, Aristote conseille des sortes d'attelles ou d'éclisses destinées à maintenir rigides bras ou jambes» (ὑπογράμμιση δική μου). Βλ. ἐπίσης W. L. NEWMAN, *The Politics of Aristotle*, With an Introduction, Two Prefatory Essays and Notes Critical and Explanatory by W. L. NEWMAN, τόμ. 3, New York, Arno Press, 1902, σ. 481.

16. Σὲ παρόμοιο πλαίσιο κινεῖται ἐπίσης ὁ ΠΛΑΤΩΝΑΣ (*Νόμοι*, VII, 789e), ὁ ὁποῖος, πρὸς ἀποφυγὴ τοῦ κινδύνου παραμόρφωσης τῶν μελῶν τῶν μικρῶν παιδιῶν, συστήνει: α) μέχρι τὴν ἡλικία τῶν δύο χρόνων οἱ μητέρες νὰ σπαργανώνουν τὰ παιδιά τους, καὶ β) μέχρι τὴν ἡλικία τῶν τριῶν χρόνων οἱ τροφοὶ νὰ εἶναι ἰδιαίτερος προσεχτικὸς μὲ τις κινήσεις τους καὶ νὰ μεταφέρουν τὰ παιδιά πάνω στὸ σῶμα τους προκειμένου νὰ μὴν στραβώσουν τὰ σκέλη τους. Ἐντελῶς διαφορετικὴ φαίνεται πὼς ἦταν ἡ κινησιακὴ ἀγωγή πού ἀκολουθοῦσαν οἱ τροφοὶ στὴ Σπάρτη, οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μὲ τὸν ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ (*Λυκοῦργος*, 16.3.1-4), ἀντὶ νὰ

2. πρὸς τὰ ψύχη συνθείζειν: μιὰ ἐξαναγκαστική πρακτική χάριν τῆς ἐξισορρόπησης τῆς θερμοκρασίας τῶν μικρῶν παιδιῶν

Τὴν ἔννοια τοῦ συμφέροντος προτάσσει καὶ ἡ ἐπόμενη ἀριστοτελική παιδοκομική σύσταση, σύμφωνα με τὴν ὁποία θὰ ἦταν καλὸ (*συμφέρει*) γιὰ τὰ βρέφη νὰ *συνηθίζων* στὸ κρύο (*πρὸς τὰ ψύχη συνθείζειν*), διότι ἕνας τέτοιος σωματικός ἐθισμὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ ἐξαιρετικά χρήσιμος (*εὐχρηστότατον*) τόσο γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑγεία τους (*πρὸς ὑγίειαν*) ὅσο καὶ γιὰ τὶς μελλοντικές πολεμικές τους πράξεις (*πρὸς πολεμικὰς πράξεις*, Πολ., VII 17, 1336a 12-15). Ὅσον ἀφορᾷ στὸ πρακτικὸ σκέλος τῆς ἐν λόγω σύστασης καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ φιλόσοφος ἀφήνει εὐθέως νὰ ἔννοηθεῖ ὅτι οἱ γονεῖς τῆς ἀρίστης πολιτείας θὰ μποροῦσαν νὰ υἰοθετήσουν τὰ ἔθιμα κάποιων βαρβαρικών ἐθνῶν καὶ εἴτε νὰ βουτοῦν τὰ νεογέννητα παιδιά τους στὸ κρύο νερὸ τῶν ποταμῶν¹⁷ εἴτε νὰ τὰ ντύνουν μὲ λεπτὰ ροῦχα, ὅπως ἔκαναν γιὰ παραδειγμα οἱ Κέλτες, ἐπισείοντας ὡστόσο τὴν προσοχὴ τους στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐθισμὸς τῶν παιδιῶν τους στὸ κρύο διαμέσῳ τῶν προλεχθεϊσῶν ἢ ὀποιονδήποτε ἄλλων ἀνάλογων πρακτικῶν θὰ πρέπει νὰ εἶναι *προοδευτικός* (*ἐκ προσαγωγῆς δ' ἐθίζειν*) καὶ ὄχι βίαιος, ἀπότομος καὶ ἐπιθετικός, ὅπως ἦταν ἐκεῖνος τῶν περισσότερων βαρβαρικών ἐθνῶν¹⁸. Τί εἶναι, ὅμως, αὐτὸ ποὺ κάνει τὸν Σταγειρίτη νὰ θεωρεῖ ὅτι ὁ ἐν λόγω σωματικός ἐθισμὸς θὰ μποροῦσε νὰ καταστεῖ ἐξαιρετικά χρήσιμος γιὰ τὴν ὑγεία τῶν μικρῶν παιδιῶν καὶ τὶς μελλοντικές πολεμικές τους πράξεις;

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς ὑγείας. Σύμφωνα με τὴν ἀριστοτελική βιολογία, ὅλα τὰ ἔναμα ζῶα, στὴν κατηγορία τῶν ὁποίων ἀνήκει καὶ ὁ ἄνθρωπος, διαθέτουν μιὰ φυσικὴ θερμοτότητα, αὐτὸ ποὺ ὁ φιλόσοφος ὀνομάζει με τὸν ὄρο *σύμφυτος θερμοότης φυσικὴ ἢ ἔμφυτος θερμοότης ἢ σύμφυτον θερμὸν ἢ φυσικὸν θερμὸν*¹⁹. Ἡ φυσικὴ αὐτὴ θερμοτότητα, ἡ ὁποία καθορίζει τὰ ἐπίπεδα συνολικὰ τῆς ἐσωτερικῆς τους θερμοκρασίας, ἔχει

σπαργανώνουν τὰ νεογέννητα παιδιά ἄφηναν τελείως ἐλεύθερα τὰ μέλη τους, ἐπιτρέποντας ἔτσι νὰ ἐξελιχθεῖ ἐλεύθερα καὶ ἡ μορφὴ τους.

17. Ἄν δώσουμε βάση στὰ λεγόμενα τοῦ ΓΛΑΗΝΟΥ (*Υγιεινῶν λόγοι*, 6.51.7-6.52.7) καὶ τοῦ ΣΩΦΡΑΝΟΥ (*Γιννακείων*, 2.12.1.1-2.12.2.1), μετὰξὺ τῶν βαρβαρικών ἐθνῶν ποὺ ἐφάρμοζαν τὸ συγκεκριμένο ἔθιμο ἦταν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Σκύθες. Σημειώνεται ὅτι καὶ οἱ δύο προαναφερθέντες ἰατροὶ ἀποδοκιμάζουν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐν λόγω πρακτικῆς. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ συγκεκριμένο ἔθιμο, βλ. G. WÖHRLE, *Aristote, Politique*, VII, 17, 1336a 12 *sqq.*: une coutume barbare, *Revue des Études Grecques*, 104 (fasc. 497-499), 1991, σσ. 564-567.

18. Βλ. Πολ., VII 17, 1336a 15-19. Βλ. σχετικὰ J. BERTIER, *Mnésithée et Dieuchès*, Leiden, E. J. Brill, 1972, σ. 110. Παρόμοια πρακτικὴ ἐθισμοῦ στὸ κρύο με ἐκείνην τῶν Κελτῶν φαίνεται πὼς ἐφάρμοζαν καὶ οἱ Σπαρτιάτες, καθὼς, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 2.4-5), ὁ Λυκοῦργος εἶχε θεσμοθετήσει νόμο ποὺ ὄριζε ὅτι τὰ παιδιά θὰ πρέπει νὰ *συνηθίζων* (*προσεθίζεσθαι*) νὰ ντύνονται με ἕνα μόνον ροῦχο καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους διότι θεωροῦσε ὅτι με τὸν τρόπο αὐτὸ προετοιμάζονται καλύτερα καὶ γιὰ τὸ κρύο καὶ γιὰ τὴ ζέση.

19. Βλ. *Νεότ.*, 4, 469b 6-7· *ΠΖΓ*, IV 1, 766a 35· V 4, 784b 26· *Υπν.*, 458a 27-28· *Μακροβ.*, 5, 466b 31-32· *Μετεωρ.*, II 2, 355b 9-10· IV 2, 379b 18-19· *Προβλ.*, I 9, 860a 34· III 6, 871b 35· IV 12, 877b 30· XIV 8, 909b 16.

τήν ἐστία της στήν περιοχή τῆς καρδιάς²⁰ καὶ ἀποτελεῖ ζωτική ἀρχὴ τῶν ἔμβιων ὄντων²¹, πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά νὰ τροφοδοτεῖται συνεχῶς προκειμένου νὰ μὴν ἐκλείψει, διότι ἡ ἔλλειψή της ἀποτελεῖ αἴτιο γὰ τὴν ἐκδήλωση νοσηρῶν καταστάσεων ἕως ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια τὴ φθορὰ τοῦ ζῶντος ὄργανισμοῦ²² καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά νὰ μὴν ὑπερραυξηθεῖ διότι καὶ στήν περίπτωση αὐτὴ οἱ συνέπειες εἶναι ἀνάλογες πρὸς ἐκείνες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἔλλειψή της. Στὴν πρώτη βιολογικὴ ἀνάγκη ἀνταποκρίνεται τὸ αἷμα πού παράγεται διαμέσου τῆς διαδικασίας τῆς πέψης, τὸ ὁποῖο, καθὼς διέρχεται ἀπὸ τὴν καρδιά, τροφοδοτεῖ συνεχῶς τὴ φυσικὴ θερμότητα πού ἔχει τὴν ἐστία της στὴ συγκεκορμένη περιοχή²³. στὴ δευτέρη βιολογικὴ ἀνάγκη ἀνταποκρίνονται οἱ πνεύμονες καὶ ὁ ἐγκέφαλος, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦν ψυκτικά, ἔχουν δηλαδὴ ὡς σκοπὸ τους νὰ ἐπαναφέρουν ἐπὶ καθημερινῆς βάσεως σὲ μιὰ μέτρια ἢ μέση ἢ εὐκρατὴν κατάστασι τὰ ἐπίπεδα τῆς φυσικῆς θερμότητος τοῦ ὄργανισμοῦ πού ἔχουν αὐξηθεῖ εἴτε ἀπὸ τὴν κατανάλωσι τῆς τροφῆς εἴτε ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη αἰτία²⁴.

20. Βλ. *Νεότ.*, 4, 469b 9-10· *ΠΖΓ*, IV 1, 766a 33-766b 2· *ΠΖΜ*, III 4, 665b 34-666a 3· III 5, 667b 23-26· III 7, 670a 22-26. Βλ. σχετικὰ P. M. MOREL, *Cardiocentrisme et antiplatonisme chez Aristote et Alexandre d'Aphrodise, Plato, Aristotle, or Both?*, Th. BÉNATOUIL – E. MAFFI – Fr. TRABATTONI (ἐπιμ.), Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2011, σ. 68· M. F. FRAMPTON, *Aristotle's Cardiocentric Model of Animal Locomotion*, *Journal of the History of Biology*, 24 (2), 1991, σ. 316· S. BYL., *Note sur la place du cœur et la valorisation de la ΜΕΣΟΤΗΣ dans la biologie d'Aristote*, *L'Antiquité Classique*, 37 (fasc. 2), 1968, σ. 470.

21. Βλ. *Ἀναπν.*, 4, 473a 9· *Νεότ.*, 4, 469b 6-9· 6, 470a 19-20· *ΠΖΜ*, II 7, 652b 15.

22. Βλ. *Ἀναπν.*, 24, 479a 32-479b 4· *Νεότ.*, 4, 469b 13-20· 5, 470a 5-6· *ΠΖΓ*, V 4, 784b 25-28. Βλ. σχετικὰ P. M. MOREL, *Genèse, analogie, dépassement. Les voies du naturalisme aristotélicien*, *Anciens et Modernes par-delà nature et société*, S. HABER – A. MACÉ (ἐπιμ.), Besançon, Presses Universitaires de Franche-Comté, 2012, σ. 93· D. LEFEBVRE, *L'argument du sectionnement des vivants dans les Parva naturalia: le cas des insectes*, *Revue de Philosophie Ancienne*, 1, 2002, σ. 21· G. E. R., LLOYD, *Polarity and Analogy. Two Types of Argumentation in Early Greek Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966, σσ. 372-373.

23. Βλ. παρακάτω.

24. Βλ. *Ἀναπν.*, 1, 470b 24-26· 10, 475b 16-19· 14, 478a 28-32· *ΠΖΜ*, II 7, 652b 15-27· III 6, 668b 33-669a 1· *ΠΖΓ*, II 6, 743b 25-32. Γιὰ τὴν ψυκτικὴ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς καὶ τοῦ ἐγκέφαλου, βλ. J. JOUANA, *Le souffle, la vie et le froid. Remarques sur la famille de ψύχω d'Homère à Hippocrate*, *Revue des Études Grecques*, 100 (fasc. 477-479), 1987, σσ. 222-223· W. D. ROSS, *Aristotle: Parva Naturalia*, A Revised Text with Introduction and Commentary by Sir D. ROSS, Oxford, Oxford University Press, 1955, σσ. 41-42· P. M. MOREL, *Cardiocentrisme...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 66· M. F. FRAMPTON, *Aristotle's...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 292· P. J. VAN DER EIJK, *The Heart, the Brain, the Blood and the Pneuma: Hippocrates, Diocles and Aristotle on the Location of Cognitive Processes*, στὸ: P. J. VAN DER EIJK, *Medicine and Philosophy in Classical Antiquity: Doctors and Philosophers on Nature, Soul, Health and Disease*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σ. 129. Σημειώνεται ὅτι ἡ συγκεκριμένη διαδικασία ἐξισορρόπησης τῆς ἐσωτερικῆς θερμοκρασίας πού ἐπιτυγχάνεται μέσῳ τῆς λειτουργίας τῶν πνευμόνων καὶ τοῦ ἐγκέφαλου ἔχει καθοριστικὴ σημασία ὄχι ἀπλὰ καὶ μόνον γιὰ τὴν ὑγιὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ σωτηρία του (*σωτηριάν*, *ΠΖΜ*, II 7, 652b 6-7· *Ἀναπν.*, 8, 474b 23-24), καθὼς, ὅπως ἀναφέρει ὁ Σταγειρίτης, ἐὰν οἱ πνεύμονες δυσλειτουργοῦν εἴτε λόγω γηρατειῶν εἴτε λόγω ἀσθενειῶν, ἀδυνατώντας ἔτσι νὰ συμβάλουν στὴν ψῆξί τῆς θερμότητος στὴν περιοχή τῆς καρδιάς, τότε μορεεῖ νὰ ἐπέλθει ὁ θάνα-

Τί ακριβώς, όμως, συμβαίνει, με την έσωτερική θερμοκρασία ειδικά των μικρών παιδιών; Πρόκειται για ένα ερώτημα του οποίου η απάντηση είναι άμεσα συνυφασμένη με τη διαδικασία παραγωγής του αίματος και τη ζωτική λειτουργία που αυτό επιτελεί στα έναυμα ζώα. Καταρχάς, θά πρέπει να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με την αριστοτελική βιολογία ή διαδικασία παραγωγής του αίματος διέρχεται από τρεις κυρίως φάσεις. Στην πρώτη φάση, έχουμε τη λήψη έξωτερικά μιάς ποσότητας τροφής (*ἔξωθεν ἢ ἐπεισάκτος ἢ θύραθεν τροφή*)²⁵, ή όποία, άφου εισέλθει στο στόμα και διασπαστεί σε μικρότερα κομμάτια, κατευθύνεται έν συνεχεία διαμέσου του οίσοφάγου στην περιοχή του στομάχου προκειμένου να συντελεστεί ή διαδικασία τής πέψης²⁶. Στη δεύτερη φάση, ένα μέρος τής πολτοποιημένης αὐτῆς τροφής μετατρέπεται μέσω τής πέψης σε άχρηστα περιττώματα που αποβάλλονται από τον οργανισμό και ένα άλλο μέρος τής μετατρέπεται σε αίμα²⁷. Στην τρίτη και τελευταία φάση, τó αίμα που έχει παραχθεί διέρχεται από την περιοχή τής καρδιάς. Δεδομένο ότι για τόν Άριστοτέλη τó θερμοό αποτελεί τó ποιητικό *αἷτιον* τής πέψης²⁸ και πιό συγκεκριμένα ή φυσική θερμότητα που έχει την έστία τής στην περιοχή τής καρδιάς²⁹, θά μπορούσαμε να πούμε ότι έδω είναι που ολοκληρώνεται ουσιαστικά ή διαδικασία τής πέψης που οδηγεί στην παραγωγή του αίματος³⁰. Με άλλα λόγια, με τη διέλευσή του από την καρδιά τó αίμα από τη μιά μεριά τροφοδοτεί τη φυσική θερμότητα του οργανισμού³¹ κι από

τος του ανθρώπου (*Αναπν.*, 479a 7-28). Πά τη σωτηριολογική λειτουργία τής άναπνοῆς, του έγκέφαλου και τής ψύξης, βλ. M. RASHED, La préservation (σωτηρία), objet des *Parva Naturalia* et ruse de la nature. *Revue de Philosophie Ancienne*, XX (1), 2002, σσ. 44-47.

25. Βλ. *PZM*, IV 4, 678a 6-11· *PZG*, I 18, 724b 33-34· II 6, 745a 3-4.

26. Βλ. *PZM*, II 3, 650a 8-31· *PZG*, III 5, 756b 8-11. Γενικότερα για τη λειτουργία του πεπτικού συστήματος στον Άριστοτέλη, βλ. M. BOYLAN, The Digestive and "Circulatory" Systems in Aristotle's Biology, *Journal of the History of Biology*, 15 (1), 1982, σσ. 94-114 με τó Σχῆμα 1 στή σ. 113.

27. Βλ. ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *In Libros De Generatione Animalium Commentaria*, 14,3.91.30-14,3.92.8 (M. HAYDUCK (έπιμ.), Berlin, Reimer, 1903).

28. Βλ. *PZM*, II 3, 650a 2-8· IV 3, 677b 33· *PZG*, IV 1, 765b 15· V 6, 775a 17-18, 786a 16-17· *Νεότ.*, 466b 30-33· *Μετewρ.*, V 2, 379b 18-25· *Αίσθ.*, 4, 442a 4-5. Βλ. σχετικά P. M. MOREL, Cardiocentrisme..., *ένθ' άν.*, σσ. 67-68· M. BOYLAN, The Digestive..., *ένθ' άν.*, σ. 95· F. SOLMSEN, The Vital Heat, the Inborn Pneuma and the Aether, *The Journal of Hellenic Studies*, 77 (1), 1957, σ. 119· M. ROUSSEL, Physique et biologie dans la "Génération des Animaux" d'Aristote, *Revue des Études Grecques*, 93 (fasc. 440-441), 1980, σ. 48· H. ΙΟΑΝΝΙΔΙ, Qu'est-ce que le psychique, *Φιλοσοφία*, 15, 1985, σσ. 288-289· A. PREUS, Science and Philosophy in Aristotle's *Generation of Animals*, *Journal of the History of Biology*, 3 (1), 1970, σσ. 44, 46.

29. Βλ. *PZG*, IV 1, 766a 30-766b 3· *Νεότ.*, 4, 469b 11-13· *PZM*, IV 10, 686a 16-17.

30. Βλ. *PZM*, III 4, 666b 24· *PZI*, III 19, 521a 9· *PZM*, III 4, 666a 7· *Αναπν.*, 26, 480a 6-7· *Υπν.*, 3, 458a 15-16.

31. Πά τόν Άριστοτέλη ή φυσική θερμότητα είναι σαν μιά έστία φωτιάς που καίει στην περιοχή τής καρδιάς (*PZM*, III 7, 670a 22-26) και τó αίμα, διερχόμενο από την καρδιά, λειτουργεί ως ή καθύμνη ύλη για τη συνεχή τροφοδότησή τής (*Αναπν.*, 4, 473a 10-12). Σύμφωνα με τη διατύπωση του Κ. Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ (*Άριστοτέλης ό Σταγειρωτής*, Θεσσαλονίκη, Ιστορική και Λαογραφική Έταιρεία Χαλκιδικής, 2000 [άνατ. έκδ. 1962], σ. 301), τó αίμα που παράγεται μέσω τής διαδικασίας τής πέψης είναι ό «συντηρητής τής θερμότητας» τών έναμιων ζώων.

τήν ἄλλη μεριά ἀποκτᾶ καὶ τὸ ἴδιο μιὰ θερμοκρασία καθὼς ἐδῶ εἶναι πὺ συντελεῖται ἡ διαδικασία πνευματοποίησης του (πνευμάτωσις)³² κατὰ τὴν ὁποία ἡ φυσικὴ θερμότητα πὺ ἔχει τὴν ἐστία τῆς στῆ συγκεκριμένη περιοχὴ προκαλεῖ, ὑπὸ μιὰ διαδικασία πὺ εἶναι παρόμοια ἐκείνης τοῦ βρασμοῦ (ζέσις), τῆ διόγκωση τοῦ αἵματος (ὄγκωσις) μέσῳ τῆς δημιουργίας σὲ αὐτὸ μικροσκοπικῶν φουσαλίδων στῆς ὁποῖες ἐμπεριέχεται σύμφυτον πνεῦμα (=θερμὸς ἀέρας), τὸ ὁποῖο καὶ λειτουργεῖ στὸ ἐξῆς ὡς ὁ φορέας τῆς φυσικῆς θερμότητας στὸν ὄργανισμό³³. Ἐν ὀλίγοις, μὲ τὴ διέλευσὶ του ἀπὸ τὴν καρδιὰ τὸ αἷμα λαμβάνει οὐσιαστικᾶ τὴν τελικὴ του μορφὴ³⁴.

Ὅταν τὸ αἷμα λάβει τὴν τελικὴ του μορφὴ διοχετεύεται μέσῳ τῶν φλεβῶν στὸ ὑπόλοιπο σῶμα, συνιστώντας αὐτὸ πὺ ὁ Ἄριστοτέλης ὀνομάζει ὡς ἐσχάτη ἢ ὑστάτη ἢ τελευταία τροφή³⁵, πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι λειτουργεῖ πλέον ὡς ἡ ἐσωτερικὴ τροφή τοῦ ἀνθρώπου (ἔσωθεν τροφή)³⁶, τῆς ὁποίας: α) ἔνα μέρος ἀποτελεῖ τὴ λεγόμενη *θρεπτικὴ* τροφή (*θρεπτικόν*), δηλαδή ἐκείνη τὴν τροφή πὺ συμβάλλει καθοριστικᾶ στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄλότητα, καὶ β) ἔνα ἄλλο μέρος ἀποτελεῖ τὴ λεγόμενη *αὔξητικὴ* τροφή (*αὔξητικόν*), δηλαδή ἐκείνη τὴν τροφή πὺ συμβάλλει στὴν ποσοτικὴ αὔξησι τῶν μερῶν του³⁷. Λαμβάνοντας ὑπόψη μας ὅτι γιὰ τὸν Ἄριστοτέλη τὸ θερμὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸ ποιητικὸ αἴτιον τῆς αὔξεσις³⁸, συνάγεται ὅτι ἡ αὔξητικὴ τροφή γιὰ τὴν ὁποία μόλις ἔγινε λόγος πρόκειται

32. Συνάγω τὴ συγκεκριμένη διαδικασία, στηριζόμενος στὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἄριστοτέλης στὸ *Περὶ ἀναπνοῆς* (26, 479b 26-480a 15) ὅταν ἀναλύει τὸν καρδιακὸ σφυγμὸ, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὰ λεγόμενά του, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ πνευματοποίηση τοῦ αἵματος καθὼς αὐτὸ θερμαίνεται (σφύξις δ' ἡ τοῦ ὑγροῦ θερμοαινομένου πνευμάτωσις) ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πὺ ἀσκει πάνω του ἡ φυσικὴ θερμότητα πὺ ἔχει τὴν ἐστία τῆς στῆ καρδιὰ. Γιὰ τὴν διαδικασία πνευματοποίησης τοῦ αἵματος, βλ. A. COLES, Biomedical Models of Reproduction in the Fifth Century BC and Aristotle's "Generation of Animals", *Phronesis*, 40 (1), 1995, σσ. 63-64.

33. Βλ. P.-M. MOREL, Les «Parva Naturalia» d'Aristote et le mouvement animal, *Revue de Philosophie Ancienne*, 20 (1), 2002, σ. 76· A. PREUS, Aristotle's *Parts of Animals* 2.16. 659b 13-19: Is it Authentic?, *The Classical Quarterly*, 18 (2), 1968, σ. 277.

34. Βλ. I. DURING, Ὁ Ἄριστοτέλης: Παρουσίαση καὶ ἐμνηνεῖα τῆς σκέψης του, τόμ. Β', μτφρ. Ἀ. Γ. Κατσιβέλα, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, σ. 347.

35. Βλ. *PZG*, I 19, 726b 1-2· II 4, 740a 21-22· IV 1, 766a 33· *PZM*, II 3, 650a 34-35· II 4, 651a 14· IV 4, 678a 6-9· Ὑπν., 3, 456a 34-456b 2· *Νεότ.*, 3, 469a 1-2.

36. Βλ. *PZG*, IV 10, 778a 10-12.

37. Βλ. *PZG*, II 6, 744b3 4-36. Κάνοντας χρῆση τῆς ὀρολογίας τοῦ *Περὶ Ψυχῆς* (II 4, 416b 9-20) θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θρεπτικὴ τροφή εἶναι ἐκείνη πὺ σώζει τὴν οὐσία τοῦ ἔμβριου ὄντος (σώζει τὴν οὐσίαν) καὶ ἡ αὔξητικὴ τροφή εἶναι ἐκείνη πὺ συμβάλλει στὴν αὔξησὶ του. Γιὰ τὴν διάκριση τῆς τροφῆς σὲ θρεπτικὴ καὶ αὔξητικὴ, βλ. B. BESNIER, L'âme végétative selon Aristote, *Kairos*, 9, 1997, σσ. 42-44· J. L. LABARRIÈRE, *La condition animale: études sur Aristote et les stoïciennes*, Louvain-La-Neuve, Peeters, 2005, σσ. 250-251· M. LEU-NISEN, Nature as a Good Housekeeper: Secondary Teleology and Material Necessity in Aristotle's Biology, *Apeiron*, 43 (4), 2010, σσ. 124-125, σημ. 11· M. BOYLAN, The Digestive..., *ἐνθ' ἀν.*, σ. 97.

38. Βλ. *PZM*, III 7, 669b 3-4 (τὸ γὰρ θερμὸν αὔξητικόν)· *Αἰσθ.*, 4, 442a 4 (τὸ γὰρ θερμὸν αὔξάνει)· *Μακροβ.*, 5, 466b 21-22 (τῆς τε γὰρ αὔξησεως ἡ θερμὴ ὑγρότης αἰτία). Πβ. ΜΙΧΑΗΛ, *In Libros De Partibus Animalium*, 34.5-6 (M. HAYDUCK (ἐπιμ.), Berlin, Reimer, 1904).

οὐσιαστικά για θερμό αἷμα³⁹ ἢ ἀκόμη καλύτερα για αἷμα πού διαθέτει ἰκανοποιητικό ἀριθμὸ μικροσκοπικῶν φυσαλίδων πού περιέχουν σύμφυτον πνεῦμα καὶ ἄρα φυσικὴ θερμότητα, τῆς ὁποίας αὐτὸ εἶναι ὁ φορέας.

Ἡ ἀξητική λειτουργία πού ἐπιτελεῖ στήν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία τῶν ἔναιμων ζώων ἢ θερμότητα πού ἐμπεριέχεται στὸ αἷμα τους εἶναι ἰδιαίτερος ἔντονη στήν περίπτωση τῶν μικρῶν παιδιῶν, τὰ ὁποῖα, ὡς πρὸς τὸ καθαρὰ βιολογικὸ/ὄργανικὸ ἐπίπεδο, διανύουν μία ἀπὸ τίς πιὸ καθοριστικὲς –ἀν ὄχι τὴν καθοριστικότερη– για τὴν ἀνάπτυξή τους περίοδο τῆς ζωῆς τους. Πράγματι, στὸ *Περὶ ζώων γενέσεως* ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει τὴ θέση ὅτι ὁ λόγος πού τὰ παιδιά τῆς πρώτης ἡλικίας δὲν ἐκκρίνουν σπέρμα εἶναι διότι τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο αὐτὸ παράγεται, δηλαδή τὸ αἷμα, καταναλώνεται ὅλο (*ἀναλισκόμενον πᾶν*) για τὴν κάλυψη τῶν ἀξημένων, λόγω ἀκριβῶς τῆς ἡλικίας τους, ἀναγκῶν τῆς σωματικῆς τους ἀνάπτυξης (*διὰ τὴν ἀύξησιν*). Ἐνδεικτικὸ τοῦ ἔντονου ρυθμοῦ ὑπὸ τὸν ὁποῖο λαμβάνει χώρα ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν παιδιῶν ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι μέχρι τὴν ἡλικία τῶν πέντε χρόνων, συνεχίζει ὁ φύλοσφος, τὸ ἀνθρώπινο σῶμα ἀποκτᾶ τὸ μισὸ σχεδὸν ἀπὸ τὸ συνολικὸ μέγεθος πού πρόκειται νὰ ἀποκτήσει στήν ὑπόλοιπη ζωὴ του (*ἐν ἔτεσι γὰρ πέντε σχεδὸν ἐπὶ γε τῶν ἀνθρώπων ἡμισυ λαμβάνειν δοκεῖ τὸ σῶμα τοῦ μεγέθους*)⁴⁰.

Στὸ *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, μάλιστα, ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρώτης ἡλικίας (*κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν*), τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐσχάτης τροφῆς πού παράγουν τὰ παιδιά διαμέσου τῆς διαδικασίας τῆς πέψης κατευθύνεται πρὸς τὴν ἄνω περιοχὴ τοῦ σώματός τους (*τὴν τροφήν ἄνω φέρεσθαι πᾶσαν*), γεγονός πού ὀφείλεται στὸ ὅτι κατὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία προηγείται ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπάνω μερῶν τοῦ σώματος (*διὰ τὸ ἐπὶ ταῦτα γίνεσθαι τὴν ἀύξησιν*), κάτι ἐξᾶλλου πού, κατὰ τὰ λεγόμενά του, ἀποδεικνύεται (*σημεῖον*) ἀπὸ τὸ ὅτι κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο τὸ μέγεθος τῶν ἐπάνω μερῶν τοῦ σώματός τους εἶναι δυσανάλογα μεγάλο πρὸς ἐκεῖνο τῶν κάτω μερῶν (*τὸ ὑπερβάλλειν τὸ μέγεθος τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω*)⁴¹. Δεδομένων τούτων, συνάγεται ὅτι ὁ ἔντονος ρυθμὸς, καθ' ὅλα φυσιολογικός, ὑπὸ τὸν ὁποῖο τελεῖται ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν κατὰ τὰ πρώτα ἔτη τῆς ζωῆς τους καὶ κυρίως ἡ δυσανάλογη ἀύξηση τῶν ἐπάνω μερῶν τους προϋποθέτει τὴν παρουσία στήν εὐρύτερη ἄνω περιοχὴ τοῦ σώματός τους, ἐκεῖ δηλαδή ὅπου βρίσκεται μεταξὺ ἄλλων ἡ καρδιά, ἡ ἐστία τῆς φυσικῆς θερμότητας, μεγαλύτερης ποσότητας ἀξητικῆς τροφῆς, δηλαδή θερμοῦ

39. Ὑπενθυμίζω ὅτι για τὸν Ἀριστοτέλη ἡ φυσικὴ κατάσταση τοῦ αἵματος εἶναι τὸ νὰ εἶναι θερμὸ (*Μετεωρ.*, IV 11, 389b 9-10· *PZM*, II 3, 649b 20-27), ὅπως ἐπίσης ὅτι ἡ θερμότητα ἀποτελεῖ μέρος τῶν ποιοτικῶν τοῦ ἄριστου αἵματος (*ἄριστον*, *PZM*, II 2, 648a 9). Για τίς ποιότητες τοῦ αἵματος στὸν Ἀριστοτέλη, βλ. C. W. VELOSO, Aristote, ses Commentateurs et les déficiences délibératives de l'esclave et de la femme, *Les Études Philosophiques*, 107, 2013/4, 527-528· Y. PANIDIS, Le substrat..., *ἐνθ' ἀν.*, σ. 137 μὲ τὴ σημ. 55.

40. Βλ. *PZG*, I 11, 725b 19-25.

41. Βλ. *Ὑπν.*, 3, 57a 3-17.

αίματος. Ός αναγκαῖο ἐπακόλουθο μιᾶς τέτοιας ὑπερσυγκέντρωσης θερμοῦ αίματος στή συγκεκριμένη περιοχὴ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἐκληφθεῖ ἢ αὐξηση τῆς θερμοκρασίας στήν καρδιά τους καί κατ' ἐπέκταση συνολικά τῆς ἐσωτερικῆς τους θερμοκρασίας, γεγονός πού, κατὰ τήν ἄποψή μου, ἐξηγεῖ γιά ποιόν λόγο ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε ὅτι τὰ μικρὰ παιδιά, ὅπως ἐπίσης οἱ νέοι, τῶν ὁποίων ἡ διαδικασία τῆς σωματικῆς τους ἀνάπτυξης εἶναι ἀκόμη ἐν ἐξελίξει, εἶναι ἀπό τὴ φύση τους θερμά(οί)⁴².

Ἐὰν ἡ παραπάνω ἐρμηνεία εἶναι σωστή καί δεχθοῦμε ὅτι κατὰ τήν πρώτη ἡλικία παρατηρεῖται πράγματι, γιά νὰ δανεισθῶ τήν ἔκφραση τοῦ Σχολιαστῆ Φιλόππου, πλεονασμός τοῦ θερμοῦ (*πλεονάζειν τότε τὸ ἐν ἡμῖν θερμόν*)⁴³, αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ἐπιτείνεται ἀναπόφευκτα ἢ ἀνάγκη ἐξισορρόπησης τῆς ἐσωτερικῆς θερμοκρασίας τῶν μικρῶν παιδιῶν. Σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνάγκη εἶναι πού ἔρχεται νὰ ἀπαντήσῃ ἡ πρακτικὴ τοῦ προοδευτικῆς ἔθιμου τους στό κρῦο. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἐν λόγω ἔθισμός, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς πρακτικῆς πού θὰ ἐπιλέξουν οἱ γονεῖς γιά τὴν πραγματοποίησή του, ἰσοδυναμεῖ γιά τὸν Ἀριστοτέλη μὲ μιὰ ἐξωτερικὴ –καί ἄρα ἐξαναρκαστικὴ– διαδικασία ψύξης πού ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ἤδη ὑπάρχουσα ἐσωτερικὴ –καί ἄρα φυσικὴ– ψυκτικὴ λειτουργία τοῦ ἐγκέφαλου καί τῆς ἀναπνοῆς, συνδράμοντας ἔτσι κι αὐτῇ, στό δικό της βαθμό, στή γενικότερη προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τῆς αὐξημένης, γιά τοὺς λόγους πού μόλις ἀνέλυσα, ἐσωτερικῆς θερμοκρασίας τῶν μικρῶν παιδιῶν σὲ μιὰ μέτρια κατάσταση, δηλαδή σὲ ἐκείνην ἀκριβῶς τὴ θερμοκρασιακὴ κατάσταση πού ἀπαιτεῖται γιά τὴν ὑγιή λειτουργία ἐνὸς ἔναμου ζώου. Ἐξ οὗ ἢ πεποίθησέ του ὅτι ὁ ἔθισμός στό κρῦο μπορεῖ νὰ καταστῆ ἐξαιρετικὰ χρήσιμος (*εὐχρηστότατον*) γιά τὴν ὑγεία τῶν μικρῶν παιδιῶν.

3. πρὸς τὰ ψύχη συνθέζειν (συνέχεια): μιὰ ἥπια σωματικὴ ἄσκηση προεθισμού στήν ἀρετὴ τῆς ἀνδρείας

Τί ἄλλου εἶδους χρησιμότητα μπορεῖ νὰ ἔχει γιά τὰ μικρὰ παιδιά ἓνας τέτοιος σωματικὸς ἔθισμός τους στό κρῦο; Κατὰ τὴν ἄποψή μου, τὸ νῆμα τῆς ἀπάντησης βρῖσκεται στό κεφάλαιο 16 τοῦ βιβλίου VII τῶν *Πολιτικῶν* ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀφήνει εὐθέως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἄμεση συσχέτιση ἀνάμεσα στή σωματικὴ κατάσταση τῶν γονέων καί τὴ σωματικὴ κατάσταση τῶν ἀπογόνων τους. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν ἐπεκτείνεται περαιτέρω, καθὼς τὸ συγκεκριμένο ζήτημα ἀποτελεῖ, ὅπως τονίζει, ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης πραγματείας του πού φέρει τὸν τίτλο

42. Βλ. *Ρητ.*, II 12, 1389a 18-19 (*διὰθερμοὶ εἰσιν οἱ νέοι ὑπὸ τῆς φύσεως*): II 12, 1389b 30-31 (*οἱ δὲ <νέοι> θερμοὶ*)· *Προβ.*, I 19, 861b 7-8 (*τὰ μὲν παιδιά διὰ τὸ ὑγρὰ εἶναι φύσει καὶ θερμά*)· III 7, 872a 3-8 (*οἱ δὲ παῖδες ὑγροὶ καὶ θερμοὶ*)· XI 14, 900b 1-2 (*τὰ νέα θερμοτέρὰ ἐστὶ τῶν προεσβντέρων*)· XXX 1, 955a 16-17 (*οἱ μὲν γὰρ <παῖδες> θερμοὶ*). Πβ. ΠΙΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Ἀφορισμοί*, I.14.1-2· ΠΛΑΤΩΝΑΣ, *Νόμοι*, II, 664e 3-4.

43. ΦΙΛΟΠΠΟΥΣ, *In Libros De Generatione Animalium Commentaria*, 14, 3.43.4-16.

Περὶ τῆς παιδονομίας, ὡστόσο δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει στὶς γενικὲς τῆς γραμμῆς (*τύπῳ δὲ ἰκανὸν εἰπεῖν καὶ νῦν*) μιὰ ἀπὸ τὶς κεντρικὲς ἴσως θέσεις πού διατυπώνει στὴν ἐν λόγω μὴ σωζόμενη σήμερα πραγματεία του. Ἡ θέση του ἔχει ὡς ἑξῆς: ἡ σωματικὴ κατάσταση (*ἕξις*) πού ὠφελεῖ τὴν ὑγεία καὶ τὴν τεκνοποιία (*πρὸς ὑγίειαν καὶ τεκνοποιῶσαν*) εἶναι ἐκείνη ἢ ἕξις πού βρίσκεται στὴ μεσότητά (*ἢ μέση*) ἀνάμεσα στὴν *ἀθλητικὴν ἕξιν*, δηλαδή τὴ σωματικὴ κατάσταση ἑνὸς ἀθλητῆ (= *ὑπερβολή*) καὶ τὴ *θεραπευτικὴν καὶ κακοπονητικὴν ἕξιν*, δηλαδή τὴ σωματικὴ κατάσταση ἑνὸς φιλιάσθενου καὶ καταπονημένου ἀνθρώπου (= *ἔλλειψις*)⁴⁴.

Δεδομένου ὅτι ἡ μέση σωματικὴ ἕξις δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν κατάσταση τῆς σωματικῆς εὐεξίας⁴⁵, μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, δίνοντας αὐτὴ τὴ φορὰ βίαση σὲ ἕνα ἐδάφιο ἀπὸ τὰ *Φυσικά*, ὅτι ἀναγκαῖα συνθήκη προκειμένου ἕνα ἄτομο νὰ μπορέσει νὰ ἀποκτήσει τὴ συγκεκριμένη σωματικὴ κατάσταση, τὸ *αἴτιο* λοιπὸν τῆς σωματικῆς εὐεξίας, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ *πονεῖν*, δηλαδή τὴ σωματικὴ ἀσκήση⁴⁶. Πράγματι, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του, οἱ ἄνδρες καὶ οἱ γυναῖκες τῆς ἀρίστης πολιτείας, οἱ μελλοντικοὶ λοιπὸν γονεῖς, θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν *πεπονημένην ἕξιν*, διατύπωση πού ἀναμφίβωλα λειτουργεῖ συνωνυμικά πρὸς τὴ *μέσην σωματικὴν ἕξιν* ἢ τὴν *εὐεξίαν*, ἐὰν στὸν τρόπο ζωῆς πού ἀκολουθοῦν ἐμπεριέχεται ἡ *ἥπια* σωματικὴ ἀσκήση (*πόνους μὴ βιαίους*) καὶ ὄχι ἡ *βίαση* (ἢ ἐξαντλητικὴ) ἐκείνη ἀσκήση πού ἀκολουθοῦν οἱ ἐπαγγελματίες ἀθλητές⁴⁷. Θὰ λέγαμε, συνεπῶς, ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπάρχουν τρία εἶδη σωματικοῦ κατὰ κάποιον τρόπο βίου, καθένας ἐκ τῶν ὁποίων ὀδηγεῖ στὴν ἀπόκτηση καὶ διαφορετικῆς σωματικῆς ἕξεως: α) ὁ *βίαιος* *πονητικὸς βίος*, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ στὴν ἀπόκτηση *τῆς πεπονημένης βιαίους ἕξεως ἢ τῆς ἀθλητικῆς ἕξεως*. β) ὁ *ἥπιος* *πονητικὸς βίος*, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ στὴν ἀπόκτηση *τῆς πεπονημένης ἥπιους ἕξεως*, δηλαδή *τῆς μέσης σωματικῆς ἕξεως ἢ τῆς σωματικῆς εὐεξίας*. καὶ γ) ὁ *ῥάθυμος βίος*, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ στὴν ἀπόκτηση *τῆς θεραπευτικῆς καὶ κακοπονητικῆς ἕξεως*.

Μὲ βίαση τὰ ὅσα προηγήθηκαν, ἂς ἔρθουμε τώρα στὴν περίπτωση τῶν μικρῶν παιδιῶν. Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἔκθεση τῶν μικρῶν παιδιῶν στὸ κρῦο προϋποθέτει τὴν αἴσθηση ἀπὸ μέρους τοῦ κάποιου μορφῆς σωματικοῦ πόνου, ἕναν πόνο τοῦ ὁποῖου τὸ μέγεθος ἐξαορτᾶται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πρακτικὴ ἔθισμό καὶ τὸν βαθμὸ τῆς ἔντασης μὲ τὴν ὁποία οἱ γονεῖς τους

44. Βλ. *Πολ.*, VII 16, 1335b 2-8.

45. Πὰ τὸ ὅτι ἡ *μέση σωματικὴ ἕξις* ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν *εὐεξίαν*, πβ. *HN*, V 19, 1138a 31.

46. *Φυσ.*, II 3, 195a 8-11: *ἔστιν δὲ τινα καὶ ἀλλήλων αἴτια, οἷον τὸ πονεῖν τῆς εὐεξίας καὶ αὐτῆ τοῦ πονεῖν· ἀλλ' οὐ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀλλὰ τὸ μὲν ὡς τέλος τὸ δ' ὡς ἀρχὴ κινήσεως* [Ἐπάρχουν ἐπίσης πράγματα πού τὸ καθένα εἶναι αἴτιο τοῦ ἄλλου, ὅπως ὁ μόχθος τῆς εὐεξίας καὶ ἡ εὐεξία τοῦ μόχθου. Δὲν εἶναι ὁμοῦς αἴτια μὲ τὴν ἴδια ἔννοια: ἡ εὐεξία εἶναι αἴτιο ὡς τέλος, ἐνῶ ὁ μόχθος ὡς ἀρχὴ τῆς κίνησης (Μτφρ. Κάλφας)]. Πβ. *MΦ*, Δ 2, 1013b 9-11. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ σωματικὴ ἀσκήση συμβάλλει στὴν *εὐεξίαν τῶν σωματῶν*, πβ. ΠΛΑΤΩΝΑΣ, *Γοργίας*, 450a 5-7 καὶ ΓΑΛΗΝΟΣ, *Θρασύβουλος*, 5.813.6-9.

47. Βλ. *Πολ.*, VII 16, 1335b 8-12.

τὴν ἐφαρμόζουν, τότε στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ σωματικὸς ἐθισμὸς στὸ κρῦο ἰσοδυναμεῖ γιὰ ἐκεῖνα μὲ μιὰ μορφὴ ἔμμεσης σωματικῆς ἀσκήσης (*πονεῖν*). Δεδομένου, μάλιστα, ὅτι ὁ ἐθισμὸς τῶν μικρῶν παιδιῶν στὸ κρῦο θὰ πρέπει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ εἶναι *προοδευτικὸς* κι ὄχι βίαιος καὶ ἐπιθετικὸς, ὅπως ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐφάρμοζαν διάφορα βαρβαρικά ἔθνη, θὰ προσέθετα, στηριζόμενος σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔννοια τῆς προοδευτικότητας, ὅτι ὁ ἐθισμὸς στὸ κρῦο γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο ὁ φιλόσοφος πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ μιὰ *ἥπια* μορφὴ ἔμμεσης σωματικῆς ἀσκήσης (*πόνους μὴ βιαίους*), πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἔντασή της καὶ ἄρα ὁ βαθμὸς τοῦ σωματικοῦ πόνου/κόπωσης ποὺ προϋποθέτει δὲν ὑπερβαίνουν –ἢ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνουν– τὶς πραγματικὲς σωματικὲς δυνατότητες καὶ ἀνάγκες τῶν μικρῶν παιδιῶν καὶ ἄρα τὰ φυσιολογικὰ ὅρια πόνου/κόπωσης ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ δοκιμάζουν κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο τῆς ζωῆς τους. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ ἐν λόγω ἐθισμὸς, μὲ βάση πάντα τὴν ἡλικία τῶν μικρῶν παιδιῶν, ἀνταποκρίνεται πλήρως στὸ εἶδος τοῦ *πονεῖν* ποὺ προϋποθέτει ὁ *ἥπιος πονητικὸς βίος*, δηλαδή σὲ ἐκεῖνο τὸ εἶδος σωματικῆς ἀσκήσης ποὺ βρίσκεται στὴ *μεσότητα* ἀνάμεσα στὴν ὑπερβολικὴ ἀσκήση (*πλείω πονεῖν*) καὶ τὴν ἐλάχιστη ἢ καθόλου ἀσκήση (*ἐλάττω πονεῖν*, *HN*, VI 6, 1138b 26-29).

Ὅπως εὐλόγα θὰ μπορούσε νὰ υποθέσει κάποιος, ἀπώτερος σκοπὸς τῆς ἥπιας αὐτῆς ἔμμεσης σωματικῆς ἀσκήσης δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴ βαθμιαία σκληραγώγησι⁴⁸ τῶν μικρῶν παιδιῶν, κυρίως τῶν ἀγοριῶν, καὶ τὴν προετοιμασία τους γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀπὸ μέρους τους τῆς σωματικῆς εὐεξίας καὶ κατ' ἐπέκτασι τῶν σωματικῶν ἀγαθῶν ποὺ αὐτὴ προϋποθέτει μὲ κυριώτερα ἀπ' ὅλα ἐκεῖνα τῆς ὑγείας καὶ τῆς σωματικῆς δύναμης. Πράγματι, συνηθίζοντας ἤδη ἀπὸ τὴν πολὺ μικρὴ τους ἡλικία τὰ ἀγόρια νὰ ἐκτίθενται στὸ κρῦο καὶ κατ' ἐπέκτασι στὸν σωματικὸ πόνου/κόπωση ποὺ ἢ ἐν λόγω ἔκθεσι προϋποθέτει, σκληραγωγούνται σωματικά, ἀναπτύσσουν σιγὰ σιγὰ τὴ σωματικὴ τους δύναμη (*ισχύς*) καὶ ἀποκοτῶν βαθμιαία ἀντοχὲς ἀπέναντι στὸν σωματικὸ πόνου/κόπωση. Ὅμως, ἡ σωματικὴ σκληραγώγησι ἢ ἐκγύμνασι, ἡ σωματικὴ δύναμη καὶ ἡ ἀντοχὴ στὸν σωματικὸ πόνου ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο κομμάτι τῶν σωματικῶν ἱκανοτήτων ἢ καλύτερα τῶν σωματικῶν ἀρετῶν ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ διαθέτει ἕνας ἀνδρεῖος πολεμιστῆς⁴⁹.

48. Σύμφωνα μὲ τὸν G. WÖHRLE (Aristote... *ἐνθ' ἀν.*, σ. 565), στὸ ἔθιο τῶν βαρβαρικῶν ἐκείνων ἐθνῶν, ὅπως οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Σκύθες, νὰ βουτοῦν τὰ νεογέννητα παιδιά τους στὸ κρῦο νερό, ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει «l'objectif d'endurcir les enfants». Μὲ τὴ συγκεκριμένη ἐρμηγεία θὰ συμφωνοῦσε πιθανότατα ὁ Ἰ. Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ, *Ἀριότη πολιτεία καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων: Ἡ ἰδέα τῆς ἐλληνικότητας στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ Σύγχρονη Ἐποχὴ. Πρακτικὰ τοῦ Ἐκτον Πανελληνίου Συνεδρίου (Λερισσός, 19-21 Οκτωβρίου 2001)*, Ἰ. Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ (ἐπιμ.), Θεσσαλονίκη, Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἐταιρεία Χαλκιδικῆς, 2004, σ. 170, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἀποτελοῦσε πεποίθησι τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι τὸ κρῦο σκληραγωγεῖ τὸ σῶμα.

49. Θυμίζω, γιὰ παραδείγμα, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης (*Πολ.*, VI 4, 1319a 21-24), ὅταν ἀναφέρεται στὴν πολεμικὴ ἱκανότητα τῶν βοσκῶν, συσχετίζει τὴν ἱκανότητά τους σὶς πο-

Θὰ καταλήγαμε, συνεπῶς, στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη ὁ προοδευτικὸς ἔθισμὸς τῶν μικρῶν ἀγοριῶν στὸ κρῦο ἰσοδυναμεῖ μὲ μιὰ ἥλια μορφή ἐμμεσης σωματικῆς ἀσκήσης τῆς ὁποίας ἡ χρησιμότητα ἐγκριτεῖται στὸ ὅτι σηματοδοτεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἔναρξη –ὑπὸ μιὰ προφανῶς ἐντελῶς πρῶμη ἀκόμη ἐκδοχὴ τῆς– τῆς σωματικῆς ἐκείνης ἀγωγῆς (γυμναστικῆ) ποὺ θὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ παρακολουθήσουν ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν ἑφτά τοὺς χρόνων, ὅποτε καὶ ὀφείλει νὰ ξεκινᾷ ἡ βασικὴ τους ἐκπαίδευση⁵⁰, καὶ ἡ ὁποία ἔχει μεταξὺ ἄλλων ὡς σκοπὸ τῆς νὰ προετοιμάσει τὰ ἀγόρια, δηλαδὴ τοὺς μελλοντικὸς πολεμιστὲς καὶ ὑπερασπιστὲς τῆς ἀρίστης πολιτείας, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνηλικίωσή τους, νὰ ἀνταποκριθοῦν μὲ ἐπιτυχία στὶς στρατιωτικὰς τους ὑποχρεώσεις⁵¹, δηλαδὴ σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ φιλόσοφος ὀνομάζει ὡς πολεμικὰς πράξεις (πολεμικὰς πράξεις)⁵². Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, καὶ δεδομένου ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ χρησιμότητα τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς ἐγκριτεῖται στὸ ὅτι συμβάλλει μεταξὺ ἄλλων στὸν ἔθισμὸ τοῦ ἀτόμου στὴν ἠθικὴ ἀρετὴ τῆς ἀνδρείας⁵³, θὰ

λεμικὰς πράξεις (τὰς πολεμικὰς πράξεις) μὲ τὸν σκληροτάχην τρόπο ζωῆς τους, ὁ ὁποῖος συμβάλλει στὴ σωματικὴ τους ἐκγύμναση (γεγυμνασμένον), στὴ σωματικὴ τους δύναμη (χρήσιμοι τὰ σώματα) καὶ στὴν ἰκανότητά τους νὰ διαμένουν ἔξω στὸ ὑπαίθρο (δυνάμενοι θυραλεῖν), ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου τὸ κρῦο (καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὁ σωματικὸς πόνος ποὺ τὸν συνοδεύει) εἶναι ἰδιαίτερος αἰσθητό.

50. Πολὺ συνοπτικὰ ἀναφέρω ὅτι μὲ βάση τὸ βιβλίον VIII τῶν *Πολιτικῶν* ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει τοὺς βασικοὺς ἄξονες τῆς παιδαγωγικῆς του θεωρίας καὶ πρὸ συγκεκριμένη περὶ τῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν ἡλικίας 7 ἕως 18 χρόνων, προκύπτει ὅτι αὐτὴ ἢ τελευταία θὰ πρέπει: α) νὰ ἔχει δημόσιο χαρακτήρα καὶ νὰ εἶναι μιὰ καὶ ἡ ἴδια γιὰ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ παιδιά ποὺ ἀνήκουν στὸν ἐλεύθερο πληθυσμὸ τῆς πόλης (VIII 1, 1337a 21-34· II 7, 1266b 32-38)· β) νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιμέλεια καὶ ἀγωγή τοῦ σώματος καὶ νὰ συνεχίζει μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς ψυχῆς (VII 15, 1334b 26-28· VIII 3, 1338b 4-6)· γ) νὰ μαθαίνει στὰ παιδιά ὅλα ὅσα κρῖνονται ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα γιὰ τὸν βίον ποὺ προσιδιάζει σὲ ἕναν ἠθικὰ ἐνάρετο καὶ σπουδαῖο πολίτη (VIII 2, 1337a 34-1337b 11· VIII 3, 1338a 30-32)· καὶ δ) τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τῆς νὰ στηρίζεται στὴν ὑποχρεωτικὴ διδασκαλία τεσσάρων μαθημάτων: στοιχειώδεις γνώσεις (γράμματα), ζωγραφικὴ, γυμναστικὴ καὶ μουσικὴ (VIII 3, 1337b 23-25). Πὰ περισσότερες λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὸ πρόγραμμα βασικῆς ἐκπαίδευσης τῆς ἀρίστης πολιτείας, βλ. Γ. ΠΑΝΙΑΣ, *Ἀριστοτέλης... ἐνθ' ἄν.*, σσ. 385-398.

51. Βλ. F. SUSEMILH – R. D. HICKS, *The Politics...*, ἐνθ' ἄν., σ. 619· W. L. NEWMAN, *The Politics...*, ἐνθ' ἄν., τόμ. I, σ. 373· C. LORD, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1982, σ. 62· C. D. C. REEVE, *Aristotelian Education, Philosophers on Education: New Historical Perspectives*, A. O. RORTY (ἐπιμ.), London and New York, Routledge, 1998, σ. 60.

52. Στὴν ἐριμνευτικὴ αὐτὴ κατεύθυνση κινεῖται ἡ μετάφραση ποὺ προτείνει ὁ P. PELLEGRIN (*Aristote. Les Politiques*, Traduction et présentation par P. Pellegrin, Paris, GF Flammarion, 1993, σ. 510) ἀναφορικὰ μὲ τὸ χωρίον τῶν *Πολιτικῶν* (VII 17, 1336a 12-15) ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ στὸ παρὸν σημεῖο: «Il y a aussi avantage à les accoutumer au froid tout de suite, dès leur tendre enfance, car c'est très utile pour la santé et pour «la préparation aux» activités guerrières» (ὑπογράμμιση δική μου).

53. Πὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ χρησιμότητα τῆς γυμναστικῆς ἐγκριτεῖται στὸ ὅτι συμβάλλει: (i) στὴ σωστὴ διάπλαση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ σώματος (*Πολ.*, VIII 5, 1339a 22-23), (ii) στὴν ἀπόκτηση τῆς εὐεξίας, τῆς ὑγείας καὶ τῆς σωματικῆς δυνάμεως (*HN*, V 19, 1138a 31· *HE*, I 8, 1218a 35· *Πολ.*, VIII 3, 1338a 19-20), καὶ (iii) στὸν ἔθισμὸ στὴν ἀρετὴ τῆς ἀνδρείας (*Πολ.*, VIII 3, 1337b 26-27).

μπορούσαμε ἐν κατακλείδι νὰ ὑποστηρίξουμε τὴ θέση ὅτι ὁ προοδευτικὸς ἔθισμὸς τῶν μικρῶν ἀγοριῶν στὸ κρῦο ποῦ συστήνει λειτουργεῖ ἐντέλει γιὰ ἐκεῖνα ὡς μιὰ *προπαιδευτικὴ* (*προπαιδευέσθαι*) κατὰ κάποιον τρόπο διαδικασίᾳ ποῦ ἔχει ὡς στόχο τῆς νὰ συμβάλλει στὸν *προεθισμό* τους (*προεθίζεσθαι*) στὴν ἐν λόγῳ ἠθικὴ ἀρετὴ⁵⁴.

4. *διαφεύγειν τὴν ἀργίαν τῶν σωμάτων: τὸ καθημερινὸ παιχνίδι ὡς μέσο κινησιακῆς ἐργήγησης*

Ἐρχόμενοι, τώρα, στὰ παιδιά ἡλικίας δύο ἕως πέντε χρόνων, ὁ Σταγειρίτης προτρέπει τοὺς γονεῖς τους νὰ ἀποφεύγουν νὰ τὰ ὑποβάλλουν σὲ ὅποιαδήποτε ἐξαναγκαστικὴ διαδικασία ἐκμάθησης καὶ παράλληλης ἐπίπονης σωματικῆς ἀσκησης (*οὔτε πω πρὸς μάθησιν καλῶς ἔχει προσάγειν οὐδέμιαν οὔτε πρὸς ἀναγκαίους νόνους*), συστήνοντάς τους παράλληλα νὰ ἐφαρμόζουν μιὰ κινησιακὴ ἀγωγή (*δεῖ τοσαύτης τυγχάνειν κινήσεως*) τέτοια ποῦ νὰ διασφαλίζει ὅτι αὐτὰ δὲν θὰ βρῖσκονται σὲ κατάσταση σωματικῆς ἀδράνειας (*διαφεύγειν τὴν ἀργίαν τῶν σωμάτων*, *Πολ.*, VII 17, 1336a 23-27)⁵⁵. Σκοπὸς τῆς ἐν λόγῳ σύστασης δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ νὰ προφυλάξει τὰ μικρὰ παιδιά ἀπὸ τὶς ἐνδεχόμενες ἀρνητικὲς παρενέργειες ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιφέρει στὴ διαδικασία τῆς σωματικῆς τους ἀνάπτυξης (*ὅπως μὴ τὴν αὔξησιν ἐμποδίζωσιν*) ἢ παράλληλη διανοητικὴ καὶ σωματικὴ προσπάθεια ἀπὸ μέρους τους. Πράγματι, ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, ὡς πρὸς τὸ καθαρὰ βιολογικὸ/ὄργανικὸ ἐπίπεδο ἡ συγκεκριμένη περίοδος εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία τῶν μικρῶν παιδιῶν, γεγονός ποῦ καθιστᾷ ἀναγκαῖο ἢ μεγαλύτερη ποσότητα –ἀν ὄχι ὅλη– τῆς *ἐσχάτης* τροφῆς ποῦ παράγουν διαμέσου τῆς διαδικασίας τῆς πέψης νὰ δαπανᾶται (*ἀναλίσκεται*) ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον γιὰ τὴν κάλυψη τῶν αὐξημένων, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἡλικίας τους, σωματικῶν τους ἀναγκῶν.

Δεδομένου τούτου, καὶ σὲ συνδυασμὸ μέ το ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ταυτόχρονη ἐξάσκηση πνεύματος καὶ σώματος πολλαπλασιάζει τὸ φορτίο τῆς συνολικῆς κόπωσης τοῦ ἀτόμου (πνευματικῆς καὶ σωματικῆς)⁵⁶, θὰ

54. Χρησιμοποῖω τοὺς ἐν λόγῳ ὄρους, στηριζόμενος στὸ ἀκόλουθο χωρίο τῶν *Πολιτικῶν*, VIII 1, 1337a 18-21: *ἔτι δὲ πρὸς πάσας δυνάμεις καὶ τέχνας ἔστιν ἂ δεῖ προπαιδευέσθαι καὶ προεθίζεσθαι πρὸς τὰς ἐκάστων ἐργασίας, ὥστε δηλον ὅτι καὶ πρὸς τὰς τῆς ἀρετῆς πράξεις* [Ἐπιπλέον, ὅπως σὲ ὅλες τὶς ἱκανότητες καὶ τὶς δεξιότητες ὑπάρχουν τρόποι νὰ προπαιδευέται καὶ νὰ ἀσκεῖται κανεὶς ἐκ τῶν προτέρων στὶς ἀντίστοιχες ἐργασίαι, γίνεται φανερὸ συνεπῶς ὅτι ἀνάλογα πρέπει νὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς πράξεις τῆς ἀρετῆς (μτφρ. Τζιῶκα-Εὐαγγέλου)].

55. Βλ. Ἀ. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Τὸ ἀριστοτελικὸ παιδί. Μιὰ προοδοποιητικὴ πρόταση*, *Φιλοσοφία*, 30, 2000, σ. 61· R. STALLEY, *Education and the State, A Companion to Aristotle*, G. ANAGNOSTOPOULOS (ἐπιμ.), Malden, Blackwell Publishing, 2009, σ. 573.

56. Στὸ κεφάλαιο 4 τοῦ βιβλίου VIII τῶν *Πολιτικῶν* (1339a 7-10), ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναφερόμενος στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ λαμβάνει χώρα ἡ γυμναστικὴ ἐκπαίδευση

μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό που κατά πάσα πιθανότητα έννοει όταν υποστηρίζει ότι η παράλληλη διανοητική και σωματική προσπάθεια από μέρους ενός μικρού παιδιού εμποδίζει τη σωματική του ανάπτυξη είναι το ότι σε μιά τέτοια περίπτωση ένα σημαντικότερο μέρος της *εσχάτης* τροφής του αντί να δαπανάται, όπως θα έπρεπε κανονικά, για τις αναπτυξιακές του ανάγκες θα δαπανούνταν αναγκαστικά –υπό τη μορφή ενέργειας, όπως θα λέγαμε σήμερα– κατά τη διάρκεια της διανοητικής και σωματικής προσπάθειας στην όποια θα υποβάλλονταν, ή όποια εκ των πραγμάτων θα επέφερε σε αυτό μιά πνευματική και σωματική κόπωση, της οποίας η ένταση θα υπερέβαινε κατά πολύ τα φυσιολογικά όρια κόπωσης που θα έπρεπε να δοκιμάζει σε αυτήν την ηλικία. Με άλλα λόγια, με βάση τις πραγματικές οργανικές/σωματικές δυνατότητες και ανάγκες των παιδιών ηλικίας δύο έως πέντε χρόνων, η παράλληλη πνευματική και σωματική καθημερινή προσπάθεια (ή άσκηση) από μέρους τους θα ισοδυναμούσε για εκείνα με μιά κατάσταση που βρίσκεται στην *υπερβολή*, όπως ακριβώς η καθημερινή πνευματική και σωματική αδράνεια (*αργία*) θα ισοδυναμούσε με μιά κατάσταση που βρίσκεται στην *έλλειψη*. Και στίς δύο περιπτώσεις, δηλαδή, θα είχαμε να κάνουμε με ένα είδος κόπωσης (*πονείν*), το όποιο, για να δανειστώ την όρολογία που χρησιμοποιήσα νωρίτερα, προσιδιάζει είτε στον *βίαιο πονητικό βίο* είτε στον *ράθυμο βίο*. Έν ολίγοις, θα είχαμε να κάνουμε με ένα είδος καθημερινού σωματικο-πνευματικού βίου που θα εμπόδιζε την ύγιη σωματική ανάπτυξη των παιδιών και θα εφθειρε παράλληλα τη σωματική τους δύναμη⁵⁷.

Ποιά είναι, όμως, για τον Άριστοτέλη η κινησιακή εκείνη άγωγή που θα άρμοζε στα παιδιά ηλικίας δύο έως πέντε χρόνων; Με άλλη διατύπωση, διαμέσου τίνος πράγματος θα μπορούσαν οι γονείς της *αριστες πολιτείας* να διασφαλίσουν πράγματι στα παιδιά τους ένα τέτοιο είδος καθημερινής *σωματικής κινήσεως* που να βρίσκεται στη *μεσότητα* αναφορικά με τις πραγματικές οργανικές/σωματικές τους δυνατότητες και ανάγκες; Η κινησιακή αυτή μεσότητα θα μπορούσε για τον φιλόσοφο να επιτευχθεί διαμέσου διαφόρων δραστηριοτήτων (*δι' άλλων πράξεων*) και κυρίως διαμέσου των παιχνιδιών (*διά της παιδιᾶς*, Πολ. VII 17, 1336a 27-30). Παρόλο που δέν διευκρινίζει σε τί είδους παιχνίδια αναφέρεται, ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ως προς το περιεχόμενό τους θα πρέπει να είναι τέτοια που να άρμόζουν σε μελλοντικούς ελεύθερους πολίτες (*δεῖ δὲ καὶ τὰς παιδιᾶς εἶναι μῆτε ἀνελευθέρους*) και ως προς την έντασή τους

των παιδιών και των ἐφήβων, υποστηρίζει τη θέση ότι θα πρέπει να αποφεύγεται η ταυτόχρονη ἐξάσκηση σώματος και νοῦ διότι ἔτσι πολλαπλασιάζεται τὸ συνολικὸ φορτίο τῆς κόπωσης τοῦ ἀτόμου, ἀφοῦ καθεμία ἐξ αὐτῶν πέρα ἀπὸ τὸ ἄμεσο ἀντικείμενό της καταπονεῖ ταυτόχρονα καὶ τὸ ἀντίθετό της: ἡ διανοητικὴ ἀσκηση πέρα ἀπὸ τὸν νοῦ καταπονεῖ καὶ τὸ σῶμα καὶ ἀντιστοίχως ἡ σωματικὴ ἀσκηση πέρα ἀπὸ τὸ σῶμα καταπονεῖ ἐπίσης καὶ τὸν νοῦ.

57. Πβ. ΗΝ, Π 2, 1104a 15: *τὰ τε γὰρ ὑπερβάλλοντα γυμνάσια καὶ τὰ ἐλλείποντα φθειρεῖ τὴν ἰσχύν*. [Οἱ ὑπερβολικὲς γυμναστικὲς ἀσκήσεις ἀλλὰ καὶ οἱ λειψὲς φθειροῦν τὴ σωματικὴ δύναμη (μτφρ. Λυπουρλίης)].

δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι οὔτε πολὺ κουραστικά οὔτε ὁμως καὶ πολὺ χαλαρά (<δεῖ δὲ καὶ τὰς παιδιάς εἶναι> μῆτε ἐπιπόνους μῆτε ἀνεμμένας), θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἥπια παιδαγωγικά παιχνίδια πού ἔχουν ὡς βασικό τους σκοπὸ νὰ συμβάλλουν στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων τῶν μικρῶν παιδιῶν⁵⁸, ὡς μελλοντικῶν πολιτῶν, προετοιμάζοντάς τα παρὰλληλα γιὰ τὰ μετέπειτα μαθήματα πού θὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ παρακολουθήσουν μετὰ τὴν ἡλικία τῶν ἐφτά τους χρόνων ὅταν καὶ ξεκινᾷ ἡ ὑποχρεωτική βασική τους ἐκπαίδευση⁵⁹.

Σὲ κάθε περίπτωση, καὶ γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ στὸ παρὸν ἄρθρο, μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὴ θέση ὅτι τὰ παιχνίδια στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης ἰσοδυναμοῦν κι αὐτὰ μὲ μιὰ ἥπια μορφὴ ἔμμεσης καθημερινῆς σωματικῆς ἀσκησης (*πovεῖν*)⁶⁰, πράγμα πού σημαίνει ὅτι: α) λόγῳ τῆς κινήσεως πού προϋποθέτουν εἶναι ἱκανὰ νὰ διασφαλίζουν ἐπὶ καθημερινῆς βάσεως τὴ μὴ σωματικὴ ἀδράνεια τῶν παιδιῶν (*διαφεύγειν τὴν ἀργίαν τῶν σωματίων*)⁶¹, καὶ β) λόγῳ τῆς ἥπιας ἔντασής τους (*μῆτε ἐπιπόνους μῆτε ἀνεμμένας*) ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν παιδιῶν τὴ δαπάνη μιᾶς

58. Βλ. V. DASEN, De la Grèce à Rome: des jouets pour grandir?, *Des jouets et des hommes*, D. CHARLES – B. GIRVEAU (ἐπιμ.), Paris, RHN, 2011, σ. 53· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Chercher l'enfant! La question de l'identité à partir du matériel funéraire, *L'enfant et la mort dans l'Antiquité. III Le matériel associé aux tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme (MMSH) à Aix-en-Provence, 20-23 janvier 2011*, A. HERMARY – C. DUBOIS (ἐπιμ.), Paris, Éditions Errance, 2012, σ. 10· M. MANSON, Le droit de jouer pour les enfants Grecs et Romains, *L'Enfant. Cinquième partie: Le droit à l'éducation*, tome XXXIX, Bruxelles, Éditions de la Librairie Encyclopédique Bruxelles, 1975, σσ. 124-125. Γενιότερα γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸν ρόλο τοῦ παιχνιδιοῦ (*παιδιάν*) στὸν Ἀριστοτέλη, βλ. Κ. Ί. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, Παιδιά καὶ Παιδεία (Σωκράτης – Πλάτωνας – Ἀριστοτέλης), *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Περίοδος Β', τόμ. ΣΓ', 1955-1956, σσ. 477-482, 485-486, 490-491, 494-495 καὶ 501-504· S. E. KIDD, Play in Aristotle, *Classical Philology*, 111, 2016, σσ. 353-371.

59. Μὲ τὴ συγκεκριμένη ἐρμηνεία θὰ συμφωνοῦσε πιθανότατα ἡ Ἄ. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ (Προτάσεις ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ ἡ ἐπιταγὴ τῆς διὰ βίου φρονήσεως, *Φιλοσοφεῖν: ἐπιστήμη, εὐνοια, παρρησία*, 9, 2014, σ. 270), ἢ ὁποῖα ὑποστηρίζει ὅτι «τὸ ἀριστοτελικὸ παιδί ἀναπτύσσεται σωματικὰ καὶ πνευματικὰ μέσῳ μιᾶς προοδोποιητικῆς καὶ προληπτικῆς ἀγωγῆς, προετοιμαζόμενο “πρὸς τὰς ὕστερον διατριβάς”».

60. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινεῖται ἡ ἐρμηνεία τοῦ W. L. NEWMAN (*The Politics...*, ἐνθ' ἀν., τόμ. III, σ. 484), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ὑπὲρ τῆς ἀποψῆς ὅτι «from two or three to five children should have nothing to do with *γυμνάσια* involving *ἀναγκαῖοι πόνοι*, but he does not agree that they should have no *γυμνάσια* at the age, but only stories. He provides a kind of gymnastic training for them in their pastimes and also in their *διατάσεις καὶ κλανθμοί*» (ὑπογράμμιση δική μου). Μὲ τὴ θέση πού ὑποστηρίζω θὰ συμφωνοῦσε ἐπίσης ἡ Π. ΤΖΙΩΚΑ-ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ (*Αριστοτέλης. Πολιτικά VII, VIII*, Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Π. Τζιῶκα-Εὐαγγέλου, Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 2009, σ. 348, σημ. 11), ἢ ὁποῖα στὸ σχόλιό της στοὺς στίχους 1337b 23-25, ἀναφερομένη στὸ μάθημα τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς, σημειώνει ὅτι ἡ γυμναστικὴ «ξεκινοῦσε ἀπὸ πολὺ μικρῆ ἡλικία ἀρχικὰ μέσα ἀπὸ τὰ παιχνίδια» (ὑπογράμμιση δική μου).

61. Βλ. P. GIRARD, *L'éducation athénienne au Ve et au IVe siècle avant J.-C.*, Paris, Librairie Hachette, 1889, σ. 84· Κ. Ί. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, «Παιδιά...», ἐνθ' ἀν., σσ. 490-491.

μικρής μόνο –και ἄρα ἐντελῶς φυσιολογικῆς με βάση τις ἀναπτυξιακές τους ἀνάγκες– ποσότητας ἐσχάτης τροφῆς (ὑπὸ τὴ μορφὴ ἐνέργειας) γιὰ τὴν ἐκτέλεσίν τους, ἐπιφέροντας παράλληλα σὲ αὐτὰ μιὰ ἥπια –και ἄρα ἐντελῶς φυσιολογικὴ με βάση τὴν ἡλικία τους– σωματικὴ κόπωση. Ἐν ὀλίγοις, διαμέσου τῶν παιχνιδίων καὶ δὴ τῶν παιδαγωγικῶν μπορεῖ γιὰ τὸν φιλόσοφο νὰ ἐπιτυγχάνεται με τὸν καλύτερο καὶ πιὸ εὐχάριστο γιὰ τὰ παιδιά τρόπο ἢ καθημερινὴ πνευματικο-σωματικο-κινητικὴ τους ἐγρήγορση δίχως παράλληλα νὰ παρεμποδίζεται ἢ διαδικασίᾳ τῆς ὑγιοῦς σωματικῆς τους ἀνάπτυξης.

5. διατάσεις καὶ κλαυθμοὶ τῶν παιδῶν: μιὰ καθημερινὴ φυσικὴ ἄσκηση σωματικῆς τόνωσης

Ἡ τέταρτη καὶ τελευταία ἀριστοτελικὴ παιδοκομικὴ σύσταση ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τις κραυγές (τὰς διατάσεις) καὶ τὰ κλάματα (τοὺς κλαυθμοὺς) τῶν μικρῶν παιδιῶν. Ὁ Σταγειρίτης, ἀσκώντας οὐσιαστικὰ κριτικὴ στὸν Πλάτωνα⁶², ἀφήνει εὐθέως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ γονεῖς δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπαγορεύουν ἢ νὰ ἐμποδίζουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὸ νὰ κραυγάζουν καὶ νὰ κλαῖνε διότι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ με τις προηγούμενες παιδοκομικές του συστάσεις, οἱ κραυγές καὶ τὰ κλάματα ὠφελοῦν τὴ σωματικὴ τους ἀνάπτυξη (συμφέρουσι πρὸς αὔξησιν, Πολ., VII 17, 1336a 34-37)⁶³. Καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε με μιὰ σύστασι πού ὁ φιλόσοφος θεμελιώνει στὴ βιολογικὴ του θεωρία, ἀφοῦ γιὰ ἐκεῖνον ἡ ὠφελιμότητα τῶν κραυγῶν καὶ τῶν κλαμάτων ἐγκρατεῖται στὸ γεγονός ὅτι αὐτὰ, λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος γυμναστικῆς (τινὰ γυμνασίᾳ), βοηθᾶνε τὰ μικρὰ παιδιά στὸ νὰ μάθουν νὰ κρατᾶνε τὴν ἀναπνοή τους, ἢ ὅποια ἐπίσχεσι τῆς ἀναπνοῆς με τὴ σειρά της ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸ αἴτιο τῆς σωματικῆς δυνάμεως (ἢ γὰρ τοῦ πνεύματος κάθεξις ποιεῖ τὴν ἰσχὴν τοῖς πονοῦσιν)⁶⁴ καὶ κατ' ἐπέκτασι τῆς μεγαλύτερης ἀντοχῆς στοὺς σωμα-

62. Βλ. ΠΛΑΤΩΝΑΣ, *Νόμοι*, VII, 791e-792c. Βλ. σχετικὰ W. L. NEWMAN, *The Politics...*, ἔνθ' ἄν., Τόμ. III, σ. 487· F. SUSEMIHL καὶ R. D. HICKS, *The Politics...*, ἔνθ' ἄν., σ. 555. Θὰ πρέπει, βέβαια, νὰ παρατηρήσουμε, ὅπως ὀρθὰ τὸ ἐπισημαίνει ὁ P. PELLEGRIN (*Aristote...*, ἔνθ' ἄν., σ. 511, σημ. 2), ὅτι ὁ Πλάτωνας στοὺς *Νόμους* «ne condamne pas tant les pleurs, expression normale par l'enfant de son désagrément, que le fait de céder toujours à ses revendications».

63. Βλ. W. L. NEWMAN, *The Politics...*, ἔνθ' ἄν., τόμ. III, σσ. 486-487· I. DÜRING, *Ὁ Ἀριστοτέλης...*, ἔνθ' ἄν., σ. 274· A. E. HANSON, “Your Mother Nursed you with Bile”: Anger in Babies and Small Children, *Ancient Anger: Perspectives from Homer to Galen*, S. BRAUND – G. W. MOST (ἔπιμ.), Cambridge, Cambridge University Press, 2004, σ. 193. Κατὰ τὸν R. KRAUT (*Aristotle. Politics: Books VII and VIII*, translated with a Commentary by R. Kraut, Oxford, Clarendon Press, 1997, σ. 160), αὐτὸ πού ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι ὅτι οἱ ἐνήλικες «should pay no attention to what a child is expressing through its cries, or that they should make no effort to satisfy needs that are communicated in this way. Rather, he means that even though life would be more pleasant for adults if children expressed their emotions more calmly and less vociferously, this would not be as beneficial for children's physical development».

64. Βλ. Πολ., VII 17, 1336a 37-39. Πβ. Ὑπν., 2, 456a 15-16· ΠΖΓ, II 4, 737b 36-738a 1. Σύμ-

τικούς πόνους⁶⁵. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ κραυγές καὶ τὰ κλάματα τῶν μικρῶν παιδιῶν ὀδηγοῦν οὐσιαστικά, μέσα ὁμως ἀπὸ ἕναν φυσικό κι ὄχι ἐξαναγκαστικό τρόπο, στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ ἐκείνο στὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ ὁ προοδευτικὸς ἔθισμός τους στὸ κρῦο. Δεδομένου, μάλιστα, ὅτι κατὰ τὴν ἡλικία τῶν δύο ἕως πέντε χρόνων οἱ κραυγές καὶ τὰ κλάματα ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς καθημερινότητος τῶν περισσότερων παιδιῶν, θὰ προσέθετα ὅτι καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ὅπως ἀκριβῶς μὲ τὸν προοδευτικό ἔθισμό στὸ κρῦο καὶ τὰ παιχνίδια, ἔχουμε τελικὰ νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἥπια μορφή ἔμμεσης καθημερινῆς σωματικῆς ἀσκήσης ἢ ἀκόμη καλύτερα, γιὰ νὰ δανεισθῶ τὴν ἔκφραση τοῦ Σωρανοῦ Ἐφέσιου, μὲ μιὰ καθημερινή φυσική ἀσκήση (*γυμνάσιον φυσικόν*)⁶⁶ ποὺ τονώνει τὸ ἀναπνευστικό σύστημα τῶν μικρῶν παιδιῶν, συντελώντας ἔτσι στὴν ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ὑγιή σωματική τους ἀνάπτυξη⁶⁷. Αὐτὸς ἦταν ἐξἄλλου καὶ ὁ λόγος ποὺ μὲ ἔκανε νὰ συμπεριλάβω τὴ σύσταση γιὰ τὶς κραυγές καὶ τὰ κλάματα τῶν μικρῶν παιδιῶν στὴν κατηγορία τῶν ἀριστοτελικῶν ἐκείνων παιδοκομικῶν συστάσεων ποὺ ἀφοροῦν τὴν κινησιακὴ ἀγωγή αὐτῶν τῶν τελευταίων.

Συμπέρασμα

Μὲ βάση τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε θὰ καταλήγαμε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ παιδοκομικὲς συστάσεις τοῦ κεφαλαίου 17 τοῦ βιβλίου VII των *Πολιτικῶν* ποὺ ἀφοροῦν στὴν κινησιακὴ ἀγωγή τῶν μικρῶν παιδιῶν ἡλικίας ἕως πέντε χρόνων, ὅπως ἀκριβῶς κι ἐκείνες ποὺ ἀφοροῦν στὴ διατροφὴ τῶν βρεφῶν, πρόκειται γιὰ συστάσεις ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης θεμελιώνει στὴ

φωνα μὲ τὴν ἐπεξήγηση τοῦ A. PREUS, Aristotle's..., *ἐνθ' ἄν.*, σ. 277: «Holding one's breath increases one's strength, because it delays the cooling process, allowing the parts to expand and become harder». Βλ. ἐπίσης W. D. ROSS, *Aristotle: Parva...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 40

65. Πβ. *Προβ.*, XXVII 9, 948b 31-32 (πρὸς δὲ τὰ ἀλγήματα πάντα ἢ τὰ πλείστα βοηθεῖ ἢ θερμοῦτης, ὃ ποιεῖ ὃ κατέχων τὸ πνεῦμα).

66. Σύμφωνα μὲ τὸν ΣΩΡΑΝΟ (*Γυναικείων*, 2.39.1.2-3), τὸ κλάμα εἶναι ὠφέλιμο γιὰ τὰ μικρὰ παιδιά διότι ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος φυσικῆς γυμναστικῆς ποὺ συμβάλλει στὴν τόνωση τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων (*καὶ ὃ κλαυθμός γυμνάσιον γὰρ φυσικόν τοῦτο εἰς τόνωσιν τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων*). Στὴν ἴδια κατεύθυνση κινεῖται ἐπίσης ὁ ΓΑΛΗΝΟΣ (*Υγιεινῶν λόγοι*, 6.147.8-11, 6.152.3-5), ὁ ὁποῖος ἐκλαμβάνει τὶς δυνατὲς φωνές (*αἰ μέγισται φωναί*), τὶς δυνατὲς ἀναπνοές (*αἰ μέγισται τῶν ἀναπνοῶν*) καὶ γενικὰ τὴν κατακράτηση τῆς ἀναπνοῆς (*ἢ κατάληψις τοῦ πνεύματος*) ὡς ἕνα εἶδος ἀσκήσεων (*γυμνάσια*) ποὺ συμβάλλουν στὴν τόνωση τοῦ πνεύμονα καὶ τῶν κοιλιακῶν καὶ θωρακικῶν μυῶν. Πὰ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίσχεσης τῆς ἀναπνοῆς στὸν Γαληνό, βλ. D. GOUREVITCH, *Le nourrisson et sa nourrice: étude de quelques cas pédiatrique chez Galien*, *Revue de Philologie Ancienne*, XIX (2), 2001, σσ. 75-76.

67. Ὑπὲρ τῆς θέσης ὅτι τὰ κλάματα τῶν μικρῶν παιδιῶν συνιστοῦν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη «a natural form of exercise», τάσσεται ἐπίσης ἡ V. DASEN, *Childbirth...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 293. Ἀπὸ τὴ μεριά του ὁ W. L. NEWMAN (*The Politics...*, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. I, σ. 351), ὑποστηρίζει ὅτι οἱ κραυγές καὶ τὰ κλάματα εἶναι γιὰ τὰ μικρὰ παιδιά «what physical exercises are to those of less tender years».

βιολογική του θεωρία και οί όποιες ύπηρετοῦν πλήρως τὸν σκοπὸ τοῦ εὐγονικοῦ προγράμματος ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ θεσμοθετήσῃ ὁ μελλοντικός ἐκείνος νομοθέτης ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ οἰκοδομήσῃ τὴν *ἀρίστην πολιτείαν*. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐὰν οἱ συστάσεις τοῦ κεφαλαίου 16 ποὺ ἀφοροῦν στὰ ἡλικιακὰ ὄρια γάμων καὶ τεκνοποιήσεων καὶ στὴ διαιτητική τῶν ἐγκύων πρόκειται γιὰ συστάσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ προγεννητικὸ στάδιο καὶ ἀντανακλοῦν τὴ *θετική* ἢ *προληπτική*⁶⁸ πλευρὰ τοῦ ἀριστοτελικοῦ εὐγονικοῦ προγράμματος, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι πρωταρχικός σκοπός τους εἶναι νὰ διασφαλίσουν τοὺς ὄρους ποὺ ἀπαιτοῦνται ἔτσι ὥστε οἱ τεκνοποιήσεις ποὺ θὰ λαμβάνουν χώρα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης νὰ ὀδηγοῦν στὴ γέννηση τέλειων/ὑγιῶν παιδιῶν, ἐξίσου προληπτικός εἶναι καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν παιδοκομικῶν συστάσεων ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν στὸ παρὸν ἄρθρο. Λειτουργοῦν συμπληρωματικά πρὸς ἐκείνες τοῦ κεφαλαίου 16, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἀναφέρονται στὸ μεταγεννητικὸ στάδιο καὶ ἔχουν ὡς βασικὸ τους σκοπὸ νὰ ὑποδείξουν στοὺς γονεῖς ποὺ κατάφεραν νὰ ἀποκτήσουν τέλειους ἀπογόνους ποιά εἶναι ἡ κατάλληλη ἐκείνη κινησιακὴ ἀγωγή ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν γιὰ τὰ παιδιά τους, οὕτως ὥστε αὐτά, ὡς οἱ μελλοντικοὶ πολῖτες, νὰ ἐξακολουθήσουν ὡς πρὸς τὸ σωματικὸ καθ' αὐτὸ ἐπίπεδο νὰ εἶναι τέλεια/ὑγιῆ καὶ νὰ καταφέρουν ἔτσι νὰ φτάσουν στὴ βέλτιστη σωματικὴ τους ἀνάπτυξη, κάτι ἐξἄλλου ποὺ ὀφείλει γιὰ τὸν Σταγειρίτη νὰ ἀποτελεῖ πρωταρχικὴ μέριμνα καὶ καθήκον ἐνὸς νομοθέτη⁶⁹. Ἐν ὀλίγοις, πρόκειται γιὰ παιδοκομικὲς συστάσεις ἀπώτερος σκοπὸς τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ νὰ διασφαλίσουν, μέσῳ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐφαρμογῆς ἀπὸ μέρους τῶν γονέων συγκεκριμένων πρακτικῶν καὶ δραστηριοτήτων, τὸ εἶδος τοῦ σωματικοῦ ἐκείνου κατὰ κάποιον τρόπο βίου ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθοῦν τὰ παιδιά τῆς *ἀρίστης πολιτείας* κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς τους: ἕναν *ἥπιον πονητικὸν σωματικὸν βίον* ποὺ εἶναι πλήρως προσαρμοσμένος στὶς πραγματικὲς ὀργανικὲς/βιολογικὲς τους δυνατότητες καὶ ἀνάγκες καὶ ὁ ὁποῖος συντελεῖ στὴν ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ὑγιῆ σωματικὴ τους ἀνάπτυξη, προετοιμάζοντάς τα παρὰλληλα ἔτσι ὥστε νὰ μπορέσουν, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ τὴν κατάλληλη σωματικὴ ἀγωγή ποὺ θὰ λάβουν, νὰ ἀποκτήσουν τὴ σωματικὴ *εὐεξίαν*.

Γιάννης ΠΑΝΙΔΗΣ
(Toulouse)

68. Τὸν *προληπτικὸν* χαρακτήρα τῶν γαμικῶν νόμων τοῦ βιβλίου VII τῶν *Πολιτικῶν* ἐπισημαίνει ὁ Κ. Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ (*Ἀριστοτέλης... ἔνθ' ἀν.*, σ. 379), σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ὁποῖου «ἡ πολιτεία ὀφείλει νὰ μεριμνᾷ προληπτικῶς διὰ νὰ συνέρχονται οἱ πολῖται εἰς γάμον εἰς ἡλικίαν εὐνοϊκὴν διὰ τὴν τεκνογονίαν». Στὴν ἴδια κατεύθυνση κινοῦνται ἐπίσης οἱ F. SUSEMILH καὶ R. D. HICKS, *Pol.*, σ. 546, οἱ ὁποῖοι, ἀναφερόμενοι συνολικά στὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου 16 τοῦ βιβλίου VII, κάνουν λόγο γιὰ «precautions necessary on the part of the parents to secure healthy progeny».

69. Βλ. *Πολ.*, VII 16, 1334b 29-30 (*Ἐἴπερ οὖν ἀπ' ἀρχῆς τὸν νομοθέτην ὁρᾶν δεῖ ὅπως βέλτιστα τὰ σῶματα γένηται τῶν τρεφομένων*).

**THE BIOLOGICAL BASIS OF ARISTOTLE'S
CHILDCARE RECOMMENDATIONS
ON INFANTS' KINETIC EDUCATION (*POL.*, VII 17, 1336A 8-39)**

Abstract

In chapters 16-17 of the 7th book of *Politics*, Aristotle is openly in favor of an interventionist city-state policy of birth control, recommending thereby to the future legislator who aims at establishing the best constitution to enact a bundle of laws of an exclusively eugenic character, which will concern pre-genital as well as post-genital stages and will primarily attempt to ensure that all the forms of childbearing taking place within the territory of the *polis* will result to the birth and the upbringing of perfect/healthy children. On the basis of my previous analysis on the Aristotelian eugenics recommendations, I have concluded that in order to compile their content the philosopher relies upon a set of principles, concepts and explanatory schemata deriving largely from his biological investigations. The current article which focuses on the biological basis and the functioning of the childcare recommendations on the kinetic education of children up to five years old, found in chapter 17, reinforces this thesis. His ultimate goal is to indicate that they concern childcare recommendations made up from specific practices and activities and whose compulsory implementation by the parents attempts to ensure the proper corporeal way of living for the children of the best constitution during the first period of their life: *a mildly laborious way of living* (ἡπιος πονητικὸς βίος), adjusted to their real organic/biological capabilities, contributing as much as possible to their healthiest bodily development and preparing them for obtaining a corporeal well-being (εὐεξίαν).

Yiannis PANIDIS